

Тамара Джаманбаева

**ТЕЛЕРАДИОДО
АЛЫП БАРУУЧУНУН
ЧЕБЕРЧИЛИГИ**

**Кыргыз Республикасынын билим берүү жана
илим министрлиги**

**Махмуд Кашгари – Барскани атындагы
Чыгыш университети**

Эсенгул Ибраев атындагы журналистика бөлүмү

Джаманбаева Тамара Кусеиновна

**«ТЕЛЕРАДИОДО
АЛЫП БАРУУЧУНУН
ЧЕБЕРЧИЛИГИ»**

Окуу куралы

Бишкек
«Улуу тоолор» – 2014

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4
Д 70

Джаманбаева Тамара.
Д 70 «Телерадио алып баруучунун чеберчилиги».
– Б.: Улуу тоолор, 2014. – 172 б.

ISBN 978-9967-33-005-7

Д 4702300100-14

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4

ISBN 978-9967-33-005-7

© Джаманбаева Т., 2014

ЭФИР ЗАЛКАРЫНЫН САБАГЫ

Чыгармачылыкта алмуस्ताктан зор таланттын ээлерин билгенин кийинки муунга үйрөтүп, шакирт ээрчитип, өрнөгүн калтырган. Бул өзүнчө чоң улуулуктун үлгүсү деп эсептейм. Анткени чыгармачылыктын туу чокусуна жеткен адамдардын көрөңгөсү келечек ээлеринде калганы, анын улуу жолунун уланганы болуп саналат. Телекөрсөтүү жана радиоуктуруу канаттуу искусство. Элдин күзгүсү, улуттун жүзү болгон бул тармакта эфир алып баруу эң бир жоопкерчиликти, табыгый талантты, зор аракетти талап кылат. Театрда, залда алып баруучуну же талантты миңдей адам көрүп, сынап олтурса, теледе жана радиодо миллиондогон адамдын сынындасың. Демек Кыргыз Республикасынын эл артисти, маданиятка эмгек сиңирген ишмер, «Даңк» медалынын ээси, залкар диктор, телерадионун чыгаан инсаны Тамара Жаманбаеванын «Телерадиодо алып баруучунун чеберчилиги» аттуу китеби учурда эң керектүү колдонмо.

Тамара Бакиева Жаманбаева кыргыз телерадиожурналистикасынын тарыхында калган инсан. Бул ысым кулакка тааныш обондой ар кыргызга жакын жана жат. Тээ өткөн кылымдын 59-жылы кыргыз жергесинде теле жөнүндө түшүнүк жаңыдан гана пайда болуп, анда санда бир үй бүлөдө гана бул сыйкырдуу искусствонун жарыгы жанып, бүт айыл чогулуп көрүп, «Ой шумдук, ушундай да болот экен ээ. Бул кишиби же киши эмеспи»-деп суктанган арзууга ээ болгон,

легендага айланган Тамара Кусеиновна өтө бактылуу адам. Телевидениенин кышын кынашып, пайдубалын түптөшүп, Кыргызстандын ар бир үй-бүлөсүнүн бир мүчөсү болуу бактысы ушул инсанга буюрган. «Тамара Бакиева кагаз карабай сүйлөйт, орусча-кыргызча бирдей алып барат, тилинин тактыгы өзгөчө эле, өзүн алып жүргөнү бир башкача, экрандагы жарашыгы кандай сонун» – деген ылакаптар ушул убакка чейин эл оозунда. Жаратылышынан өтө тың, чыйрак, эмгекчил, намыскөй Тамара Кусеиновна эл алдындагы милдетин өтө жооптуу сезип, эфирдин чыныгы жылдызы болуп өз мектебин түзө алды. Теледе негизинен түз эфирдеги дээрлик көрсөтүүлөрдү, майрамдык демонстрацияларды, мамлекеттик масштабдагы кече-концерттерди көркүнө чыгара алып баруу менен катар, радиодо бир топ рубрикаларды алып барып, адабияттын классиктеринин чыгармаларын көркөм окуп «Алтын казынага» жаздырган. «СССРдин телерадиосунун отличниги» наамына татып, теледикторлордон биринчи «жогорку категория» алып, Советтер Союзу боюнча «мыкты диктор» деп табылган. Дикторлуктан үзүрлүү эмгек жолун баштаган Тамара Жаманбаева 50 жылдык өмүрүн кыргыз телерадиосуна арнады. Программалоо дирекциясынын директору, Ош телерадиосунун төрайымы, Мамлекеттик телерадиоберүү комитетинин вице-президенти, «Замана», «Ибарат» студияларынын башкы редактору, УТРКнын окуу борборунун директору сындуу жооптуу кызматтарды аткарып, телерадионун өсүп өнүгүшүнө эбегейсиз салымын кошо алды. Бул инсандын чарчадым-чаалыктым дегенди билбеген эмгекчилдигине, өмүрүндө кечигип келип же калп ооруп ишти үзгүлтүккө учуратпаган тактыгына, бирге иштешкендер таң калышат. Дал ушундай эмгеги менен кыргыз

теледикторлорунан биринчи жана жалгыз 2008-жылы «Кыргыз Республикасынын эл артисти» деген ардактуу наамга татыган. Биздин системада 50 жыл эмес 5 күн иштеш оор. Анткени тегирмендин ташындай эфир токтобойт. Майрам, эс алуу дегенди билбей, күнү-түнү эфирди гана карап олтурмай. Ушул түйшүктөн тажабай, чарчабай Тамара эже азыр да ардактуу эс алууда экенине карабай Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш Университетинин Эсенгул Ибраев атындагы журналистика бөлүмүнө сабак берип, келечек ээлерин тарбиялоодо.

Чыгыш Университетинин профессору Тамара Кусеиновна Жаманбаева журналистиканын көп кырларын үйрөтүү менен катар «Алып баруучунун чеберчилиги» сабагын зор берилүү менен окутат. Өмүрүн телерадиога арнаган легендарлуу адамдын бул эмгеги өтө баалуу жана ар бир алып баруучунун таяна турган куралы болуп бере алат. Китепте алып баруучу кандай болуш керек, анын сүйлөө техникасы, сүйлөө чеберчилиги, алып баруусу, кийингени, ой жүгүртүүсү, айтор алып баруучуга керектүү баардык сапаттар ийне жибине чейин мисалдар менен берилген. Көрсөтүүлөрдөгү жана уктуруулардагы алып баруучулардын үлгүлүү жактары жергиликтүү телерадио каналдардын гана мисалында эмес чет өлкөлөрдүн, айрыкча Россиянын каналдарынын алып баруучуларынын мисалында чагылдырылган. Алып баруучуга керектүү жана эң пайдалуу көнүгүүлөр тандалып алынып, аталган эмгекке камтылган. Бул эмгек алып баруучунун баардык түйшүктөрүн башынан өткөргөн, үстүртөн карап көргөн эмес, жашап көргөн адамдын көп жылдык тажрыйбасынын мөмөсү. Бул эмгек алып баруучулук кесипке өмүрүн арнаган, ошол кесиптин залкарынын

жолун улоочуларга көрсөткөн жолу, айткан акыл кеңеши, окуткан усулу. Адатта журналисттик кесип боюнча көп эмгек жазылат. Бирок алардын арасында ал кесиптин өзөгүн биле албаган, анда жашап, жазып, алып барып көрбөгөн адамдын илимий эмгектерге таянып, үстүртөн жазылгандары да арбын.

Бул китеп чыныгы практиктин илимий методикалык негизде жазган эмгеги. Андыктан келечектеги телерадионун жылдыздары, эфир чыгаандары, алып баруучулар, Тамара Жаманбаеванын «Телерадиодо алып баруучунун чеберчилиги» аттуу окуу куралынан көптү үйрөнөт деп ишенебиз. Эл сыйына арзыган, эфирдин көркүн чыгарган алып баруучуларыбыздын катары көбөйө берсин.

Кайрат Иманалиев

Кыргыз Республикасынын Коомдук телерадиоберүү корпорациясынын башкы директорунун орун басары, КР маданиятына эмгек сиңирген ишмери, Мамлекеттик жаштар сыйлыгынын лауреаты.

АЛЫП БАРУУЧУНУН РОЛУ ЖАНА ФУНКЦИЯСЫ

Бул китептин негизги максаты жана милдети телевидениеде, радиодо ар кандай жанрдагы көрсөтүүлөрдү, уктурууларды алып баруунун шарты менен студенттерди тааныштыруу. Ушул түйшүктүү чыгармачылык жолдо эң башкы фигуралардын бири сөзсүз түрдө алып баруучу болуп эсептелинет.

Эң жогорку интеллектуалдык деңгээлдеги алып баруучу болот, анын стили эфирдеги манерасы деген эмне? Мына ушундай жогорку сапаттагы көрсөтүүлөрдү, уктурууларды алып баруучуну кантип тарбияласа болот? – деген сыяктуу татаал суроолорго жооп табуу, бул окуу-методикалык куралдын негизги максаты.

Телекөрсөтүүнүн жана радиоуктуруунун алып баруучусу болууну кимдер гана самабайт?! А бирок ошол кадыр-барктуу кесиптин канчалык түйшүктүү, ары талабы күч экендигин көпчүлүк учурда эске албагандар деле бар. Белгилүү болгондой, телекөрсөтүүдө болобу, радио толкунундагы алып баруучулар болобу көрөрмандар менен угармандардын табитине карап, саясый кабарлардан тартып, экономикалык жаңылыктар, музыка жана спорт чөйрөсүндөгү маалыматтар менен тааныштырат. Андыктан, ошол ар бир окуяны баяндап жаткан алып баруучунун эрудициялык көрөңгөсү бай болуп, филологиялык, гуманитардык, чет тилдер жаатында жетиштүү билими болушу кажет. Ошол эле мезгилде алып баруучунун кесиптик чеберчилигине журналист, психолог жана артистизм сыяктуу бир канча адистик ыкмаларды колдоно билген талант менен шык талап кылынат.

Алып баруучу - тапкыч, чечкиндүү, энергиясы күч, ар нерсеге ынтызаар, ийкем ой жүгүрткөн, юмордук сезимталдыгы бар, өзүнүн эмоциясын башкара билген, эс-тутуму бекем, импровизациялык (ойлоп табуучулук) шыбагалардын ээси болушу керек. Ошондо гана телекөрүүчүлөр менен радиоугармандардын көңүл чордонундагы көрүнүктүү фигура боло алат.

Телекөрсөтүүлөрдөгү радиоуктуруулардагы алып баруучунун милдетине жалаң гана маалымат программалары эмес, концерттик кечелерди, көңүл ачаар көрсөтүүлөрдү уктурууларды да алып барууга туура келет. Түз эфирде студия мейманы менен маектерди уюштурат. Эфирден сырткары учурларда авторлор менен иштешип, бардык жанрдагы программаларды эфирге алып чыгуу жоопкерчилигин көтөрөт. Программанын жүрүшүн тасмага түшүрүүдө, репетициялык даярдыктарда алып баруучуга жүктөлгөн түйшүк дагы кылдат даярдыкты талап кылат. Ушул жогорудагы жоон топ жооптуу иштерден тышкары, алып баруучуга негиздүү болгон башкы параметрлердин бири – анын (алып баруучунун) тышкы келбетиндеги фото жана кино келишимдүүлүк сапаты.

Соңку мезгилде радио алып баруучунун популярдуулугу телекөрсөтүүдөгү алып баруучулардыкы сыяктуу эле, өсүш ала баштады. Радио жаатындагы алып баруучуларга коюлган талап-шарттардын да, өзгөчө болуп көрсөтө турган штрихтери бар. Катардагы жарандардын кимиси болбосун, радио эфириндеги алып баруучу менен түз ободо баарлашып, же болбосо SMS – билдирүүлөрдү жөнөтүп байланышка чыга алат. Бул жердеги өзгөчөлүк өзүңүздөр байкагандай, телекөрсөтүүдөгү администратор, же редактор менен байланышып, алып баруучуга жол ача турган ыңгайды күтүп олтуруу убаракерчилиги болбойт.

Радио толкунунда иштеген алып баруучу - угармандардын кызыкчылыктарын таба билген чеберчилигинен тышкары, жагымдуу үндүн тембринин, кубатуу үн менен мыкты дикциянын жана туура артикуляциянын ээси болушу керек.

Ушул сапаттар болсо гана бардыгы жетиштүү деп айтуу эртелик кылат. Анткени, радиодо тим гана музыканын өзүн эфирде жаңыртып койбой, анын тарых-таржымалы болобу, же кайсыл чөйрөгө ылайыкталгандыгы тууралуубу, кыскасы ободогу музыкалык композицияны комментарий менен коштоп турса – бул дагы алып баруучунун профессионалдык деңгээлин камсыздайт.

Алып баруучулук өнөрдүн дагы бир түрү – бул жарнамалык роликтерди окуй билүү. Кийинки учурларда аба ырайы тууралуу маалыматтарды окуу менен алып баруучулук кесибинде тушоосун кескен жаштарыбыз да жок эмес. Толук кандуу алып баруучулуктун карьералык алиппесин дал ушинтип баштаган жаштарга аванс катары берилген ишеним, бара-бара алардын дасыккан чыгармачыл адис болушун шарттайт. Кабарчылыктын картасын тактап түшүнгөндө да, анын чийме – багыттары көрүмдүүлүгү менен угумдуулугу жогору турган программалардын алып баруучусу болууга чон жардамын тийгизет.

Алып баруучулуктун ар бир тепкичин артыкчылык менен басып өткөндө гана, автордук же саясый программаларды алып барууга чыйыр салынат.

Теле жана радио алып баруучулар ээ болуучу сапаттар төмөндөгүлөр:

- жакшы калыптанган дикция менен артикуляция
- белгиленген темпте узак убакытка иштей билүү жөндөмдүүлүгү

- үндүн кубаттуулугу
- эмоцияны башкара билүү
- эрудициянын күчтүүлүгү, сөзгө чебердүүлүк
- ак көңүлдүүлүк, боорукерлик жана мээримдүүлүк
- коммуникативдик жана вербалдык шык
- угуучулар менен телекөрүүчүлөрдүн көңүлүн маалыматка бура билгендик
- эс-тутумдун бекемдиги, эфирде өзүн алып жүрүү маданияты
- узакка созулган түйшүккө чыдамкайлык
- фотокелишимдүүлүк
- жеке позицияга ээ болуучулук
- тапкычтык, чыгармачыл потенциалынын күчтүүлүгү
- энергиялуулук

Теле жана радио алып баруучулук канчалык популярдуу болсо, ошончолук жооптуу дагы кесип. Андыктан, алып баруучунун чыгармачыл потенциалы улам жогорулап, улам байып олтурушу кажет. Бул үчүн тынымсыз аракет, кажыбас эмгек керек. Ошондо гана автордук, аналитикалык, саясий багыттагы программаларды алып баруу мүмкүнчүлүгү жаралат. Адатта мындай жооптуу милдет тажрыйбалуу журналисттерге гана жүктөлөт. Алар программанын алдыга койгон максатын тактап, анын өтөсүнө чыгуу багытынан тайбайт.

Түз эфирди алып барууда эмоциялуу айтылган сөз, ар бир көрөрмандын жана угармандын оюнда калып, калайык калкты ишендирүүгө, ойлонтууга мажбурлайт.

Түз эфирге чыккан алып баруучу же диктор ошол көрсөтүүнү же уктурууну ысмы, өңү-түсү, коңгуроодой жагымдуу үнү менен күндөй күлүп жарк этип, шартылдап сүйлөп чыкса, сөзсүз элди өзүнө тартып алат.

Алып баруучунун дикциясынын үнүнүн жагымдуулугу, айта турган маалыматты ар бир көрөрманга, угарманга жеткире билгендиги, баары менен жылмая саламдашып, экран менен элдин ортосунда жылуу маанай түзө билүүсү, эң керектүү жана баалуу жетишкендиктердин бири болуп саналат.

Кезегинде К.С.Станиславский, - «Мыкты актердон залга тараган нурлануу кандай болсо, диктордон алып баруучуну айырмалап турган нурлануу да, дал ошондой касиетти билдирип турат», - деген экен. Демек, диктор телекөрсөтүүлөр менен радиоуктуруулардын программаларын окуп, аба ырайы тууралуу маалыматтар менен тааныштыруу милдетин аткарат. Бул диктордук иштеги негизги көрүнүш эле эмес, ошол эле учурда, ал расмий билдирүүлөрдү дагы эфирге алып чыга алат. Анткени, кийинки учурларда көпчүлүк телекөрсөтүүлөр менен радиоуктуруулар өзүнчө дикторлорду кармап олтурбай, алып баруучулардын кызматына басым жасай баштагандыгын мезгил далилдеди. Ошондон улам, дикторлукка адистешкен кесип ээлери алып баруучулуктун мектебине ыктай башташты. Бул жерде эске ала турган дагы бир жагдай бар. Алып баруучу болобу, же баштагыдай эле диктор дейбизби, экөө тең программанын авторунун ролун алмаштыра албайт. Анткени, көрүүчү менен угарманга айкын болуп тургандай, айтылып жаткан маалымат алып баруучунун жеке табылгасы эмес. Мисалы, чет өлкө жанылыктарын алып көрсөк, андагы окуяга алып баруучу жерине барып күбө болуп келген жок да. Ушундай учурларда алып баруучунун эфирдеги баяндоосу маалымат алып жаткан тараптын бекем ишенимин жаратышы керек. Ошол ишенимдин кепилдигин болсо алып баруучунун даана, так дикциясы, логикасы

менен калыптанган интонациясы гана камсыздай алат. Бул учурда алып баруучунун текстиндеги ар бир үтүр, чекитине чейин, өз-өз ордунда айтылып, аудиторияга түшүнүктүү болушу керек. Бул жагынан алганда, кыргыз дикторлорунун арасында кайталанбаган жеке стили бар Тамара Алсеитованын артыкчылыктуу жактарын айтпай кетүүгө болбос. Анын аргендей үнүнө куштарланбаган телекөрүүчү да, радиоугуучу да жок болсо керек. Тамаранын талантына тамшанган калемгерлердин канчасы анын өнөрүнүн өрнөктүү жактарын сөз берметтери менен кынаптап, ырдын ырганына салбады дейсиз?!

Акын Өмүрбек Тиллебаевдин калемине таандык болгон бул ыр саптарын алып көрсөк, көрүнүктүү диктордун көөнөрбөс касиеттери зор чеберчилик менен сүрөттөлөт:

Кыргызындын күнү болуп, нурун чачып карадың,
Кыргызындын үнү болуп, кан-жанына тарадың.
Күн желеси алгач ирет Ата-Журтта сүзгөндө,
Сенин үнүң жаңырчу эле тоолор менен түздөрдө.
Дүңгүрөгөн шаарларда, эң бир четки айылда,
Күздө, кышта, жашыл жазда, берекелүү жайында,
Кулак салып тыңшаар эле дарак, чөп, суу, кайың да.
Суктанышып, Тамарадай арген үндүү айымга.

Чындап эле кезегинде кериле басып, кеп айтса кемеңгердей туюлган канчалаган дикторлор бар эле?! Алар окуган жаңылыктар болобу, же кандайдыр бир маданий салтанаттардын жүрүшү болобу, же расмий иш чараларбы элдин дилине уюп, көкүрөгүнө орноп калчу. Бул аларга табиятынан берилген тубаса таланты, артикуляция менен дикцияны

калыптандыруудагы чаалыкпас эмгеги менен жаралган урмат-сый эле.

Биздин эфирдин улуу урматтуу залкар дикторлору Гүлниса Мамбетова, Абилезим Ниязов, Гүлчай Норузбаева, Валентина Гонтарь, Зинаида Грибкова, Валерий Равинский, Абакир Бекмурзаев, Бекташ Акматов, Зулпухор Абдубачаев, Шалиман Нурматова, Женишбек Ашымов, Зарыл Мамбеталиева, Сатыбалды Жеенбеков, Роза Рыскелдинова, Маргарита Булатова, Тамара Бакиева, Алексей Филатов, Жолдубай Каипов, Бактыбек Мамытов, Гүлшан Молдоева ж.б. жан дүйнөсү менен берилип кызмат кылышты. Булар жараткан берген жагымдуу үнгө, жеткиликтүү билимге, азыркы абалды түшүнүп, илип алма жөндөмгө ээ таланттуу чыгармачыл инсандар болуучу.

Ал эми акыркы мезгилде чет элдик сөздөрдү чайналып, туура айталбай, булдуруктаган алып баруучуларды көрүп, аларды даярдоого көңүл бурулбайбы, же сөзүнө эмес, келбетине берилген баа, баарынан бийик турабы деген, түшүнүксүз суроолордун туткунунда каласың.

Аблезим Ниязов
элибиздин залкар
диктору.

Кадыржан Жолдошев, Тамара Джаманбаева.

*Бекташ Акматов, Күлүйпа Узакматова,
Зарыл Мамбеталиева, Жыпаркүл Шабданалиева,
Геннадий Ковалев (радионун дикторлору).*

Тамара Джаманбаева, Гүлнара Касмамбетова.

*Дикторлор: Аблезим Ниязов, Гүлшан Молдоева,
Шалиман Нурматова, Бактыбек Мамытов.*

*1968-жыл. СССРдин телерадиосунун дикторлору.
Ольга Высоцкая, Юрий Ярцев ж.б.*

МААЛЫМАТ ПРОГРАММАЛАРДЫ АЛЫП БАРУУДАГЫ ӨЗГӨЧӨЛҮК

Маалымат жанры – журналистикадагы классикалык негиздердин бири. Андыктан, анын алып баруучуларына коюлган талап дагы ошончолук жогору.

Жаңылыктар программасынын алып баруучусу диктордон анчалык деле айырмаланбайт. Диктор алдын ала даярдалып, текшерүүдөн өткөн текстти теле-суфлердон окуп берет. Алып баруучунун деле эфирдеги аткара турган милдети ошол. Бирок, негизги айырмачылык – диктор импровизациялоо укугунан пайдалана албаса, ал эми алып баруучу бул шартта текстти маселенин маңызына карап, редакциялап кете ала турган кудуретке ээ. Анткен менен, постсоветтик өлкөлөрдө жаңылыктардын алып баруучулары ошол импровизациялык ыкмадан деле болсо обочолонуп тургандай туюм калтырат. Бул алардын жалкоолугунан эмес. Анткени, жаңылыктар программасынын динамикасы такталган фактыны коштогон аргументти талап кылат. Андыктан, түз эфирдин убагында ишенимдүү шартта импровизатордук кылууга бардык эле алып баруучулар даай бербейт.

Алып баруучу камеранын алдында актердук чеберчиликке ээ болушу зарыл. Мындай усул - алып баруучу баяндап жаткан тема анын өзүнө, жана ага кулак салып олтурган угарман менен телекөрүүчүгө түшүнүктүү болушун шарттайт.

Экрандагы кетип жаткан ар бир сюжет телекөрүүчүгө жетимдүү болушу керек. Андагы камтылган ой менен баяндоону коштоочу картинкалардын бири-экинчисине дал келүүсү маалыматтын ишенимдүүлүгүн камсыздайт. Анткени, адам баласынын кабылдоосунда

биринчи картиналык кадрлар батыраак эсте кала бурган болсо, андан кийин гана тексттин маңызындагы маалыматтар түшүнүктүү боло баштайт. Муну телепрограммалардын табиятындагы процесс деп, бүтүмдөп алуу да чалагайымдык болуп калаар. Себеби, кайсыл бир мезгилде кызыгы жок бозомтук картиналар болсо деле, анын жандуулугун арттыра турган сөздүн кудурети, кемтиги бар сюжеттин кенемтесин толтуруп кеткен жагдайлар жолугат. Тагыраак айтканда, сөз менен картинанын пропорционалдык катнашы өйдө-ылдый болбой, бирдей балансты карманганда гана, ойдогудай сюжет жаралат.

Ар бир жаранга маалымат алуу укугу Баш мыйзам аркылуу кепилденип берилген. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында ар бир адамдын маалыматты эркин жана тоскоолдуксуз алууга, издөөгө, изилдөөгө, берүүгө жана жайылтууга укуктуулугу деталдаштырылган. Телекөрсөтүүлөр менен радиоуктурууларда маалымат жеткирүүнүн шарттары кандай? Муну маалымат программаларына тагылган милдет деп кароо, канчалык деңгээлде жөндүү? деген бир катар суроолор жаралат. Чындыгында, маалымат-аналитикалык программаларында адеп эле алып баруучуга тагылган милдетке токтолуп көрөлү. Алып баруучунун интеллектуалдык деңгээли эфирден кадимкидей эле көрүнүп турат. Эфирдеги алып баруучунун өзүнө гана таандык болгон стили, эфирдеги манерасы анын индивидуалдуу визиткасы болууга тийиш. Мисалы, Коомдук телерадиокорпорациясынын «Ала-Тоо» маалымат-аналитикалык программасындагы алып баруучуларга мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрдү талдап көрөлү. Бул жерде бардыгына эле тиешелүү болгон телесуфлердон окуп берип, иштин жеңилдигине качыргандыгында. Айрым

бир убактарда техникалык мүчүлүштүктөрдөн улам, ошол телесуфлер иштебей калганда алып баруучунун айласы кеткен учурларды көргөндө көңүл иренжийт. Ошондуктан, эфирге чыгаар алдында алып баруучу бардык кырдаалга даяр болушу керек. Ал эми окулуп жаткан маалымат алып баруучунун жасалма үнү менен эмес, табигый үнү менен баяндалууга тийиш. Болбосо, кырааты менен кыйратып окуйм деп атып, маалыматтын таасирдүүлүгүн жоготуп алуудан сак болуш керек. Сындан сынып калбай, кайра андан дем алып, чыйралта турган кадамдарды жасай билген артыкчылык – ар бир алып баруучуга мүнөздүү болгондо гана иш илгерилешине жол берилет.

«Ала-Тоо» маалымат-аналитикалык программалардын дирекциясы таңкы эртең мененки саат 7:00дөн тартып жаңылыктарды даярдап обого алып чыгат. Жаңылыктардын күндүзгү чыгарылыштарынын узактыгы 10 минутту түзүп, кыргыз жана орус тилдеринде даярдалат. Анын эфирге чыгуу убактылары: 7:00; 9:00; 11:00; 13:00; 15:00 жана 17:00. Кечкисин жалпы күндүн бүтүмүн чыгарган жыйынтыктоочу «Ала-Тоо» маалымат программасы орус тилинде 40 минуттук убакыт менен саат 19:30да эфирге чыгат. Ал эми кыргыз тилиндеги «Ала-Тоо» маалымат программасынын чыгарылышы күнүнө саат 21:30да эфирде көрсөтүлөт. Программалар түз эфирде сунушталгандыктан, андагы маалыматтар көбүн эсе бирин-бири кайталабайт. Коомдук телерадиокорпорациясындагы «Ала-Тоо» маалымат программалардын дирекциясы аптанын дем алышы, майрам күндөрү жок иштеген жаңылыктардын негизги «тегирмени». Жуманын ишемби күндөрү орус тилиндеги жаңылыктардын эки чыгарылышы саат 12:00до жана 16:00до эфирге чыкса, ал эми кыргыз

тилиндеги жаңылыктардын чыгарылышы саат 14:00до жана 18:00до көрүүчүлөргө сунушталат. Жекшемби күндөрү болсо жаңылыктардын 10 минуттук күндүзгү чыгарылыштары орус тилинде саат 12:00дө, ал эми кыргыз тилиндеги бөлүгү саат 16:00дө көрүүчүлөргө тааныштырылат.

Аптанын ишемби күндөрү кыргыз тилиндеги «Жума кайрык» аналитикалык программасы даярдалат. Жекшемби күнү орус тилиндеги «Итоги недели» аналитикалык программасы саат 21:00дө эфирге чыгып, өлкө турмушундагы урунттуу окуяларды баяндап, ага карата аналитикалык талдоолор жүргүзүлөт.

«Ала-Тоо» маалымат-аналитикалык программалар дирекциясы бир гана оперативдүү маалыматтарды тааныштыруу менен гана чектелбестен, «Атайын чыгарылыштар» менен «Атайын репортаждарды» даярдап, алардын эфирдик мөөнөтү 10дон 20 минутка чейин созулат. Бул эфирдеги программалардан тышкары даярдалган кошумча көрсөтүүлөрдүн топтому болуп саналат.

«Ала-Тоо» маалымат-аналитикалык программалар дирекциясында иштеген журналисттер башка редакциялар тарабынан даярдалган программаларга алып баруучу, диктор катары катышып, чыгармачылык жактан кол-кабыш кылып келишет. Зарылчылыкка жараша аймактардагы жаңылыктарды чагылдырууга да убакыт бөлүшөт же болбосо, аймактык кабарчылардын жөнөткөн актуалдуу темада даярдалган сюжеттери колдонулат. Көрсөтүүлөрдүн маңызы жалаң гана жергиликтүү мүнөздөгү жаңылыктардан эмес, чет элдик маалыматтар бөлүгүнөн дагы турат. Бул жерде «Би-Би-Си» дүйнөлүк кызматы тарабынан даярдалган чет элдик жаңылыктардын топтомуна орун

берилет. Андан тышкары, «Ала-Тоо» маалымат-аналитикалык программалар дирекциясында иштеген журналисттер, расмий өкүлдөрдүн чет өлкөдөгү иш сапарларын чагылдырган репортаждары да, маалыматтык көрсөтүүнүн өзөктүү бөлүгүн түзөт.

Информация менен алып баруучунун чыгармачылыгы. Бул түшүнүктөрдүн өз ара байланышы кандай? Чыгармачылык деген эмне? Чыгармачылыкка үйрөнсө болобу? Дагы башка бири-бирине чырмалышкан суролор четтен чыгат. Чыгармачылыкка үйрөтүүнүн жолдоруна токтоло турган болсок, мисалы, бир адам музыкага, бийге, же сүрөт тартууга өтө эле шыктуу дейли. Ошол киши эгер шыгына жараша аракеттенип окуп, үйрөнүп, эмгектенбесе эл сыйлаган, чыгармачылыгын түшүнгөн ырчы, бийчи, же бир таанымал сүрөтчү эч качан боло албайт.

Чыгармачылык деген жаңы, эч качан болбогон нерсени жаратуу. Тилекке каршы, мындай талант бардык эле адамдарда боло бербейт. «Кудай берген шыгы бар, ошол шыгын эмгек менен гана өркүндөтүп кетти», - деп айтып калышат го?..

Эл аралык тажрыйбалардын бир эле мисалына кайрылып, Америка Кошмо штаттарындагы Колумбия университетинин журналистика мектебинин иш өзгөчөлүгүн алып көрө турган болсок, телекөрсөтүүлөрдү баалай турган 72 баллдык шкала кабыл алыныптыр. Ал эми телекөрсөтүүлөрдү баалоодо Санкт-Петербургдак психолог В.Байко ошол 72 позицияны кармана тургандыгын жарыялаган. Алардын айрымдарын атай турган болсок, көрүүчү менен угармандарга прикладдык (колдонмо) тажрыйбаларындагы маалыматтар кызык боло турган болсо, кай бир учурларда ошол көрүүчү менен угуучунун өзүн-өзү

социалдык жактан баалай билүүсүн шарттаган маалыматтар да бар. Ал тургай кээ бир маалыматтар мазмуну жагынан угуучу менен көрүүчүнүн жанын кейиткен убактар болот. Дагы бир башка маалыматтардын эстетикалык баалуулугу жогору турган түрлөрү кездешет.

Жалпы маалыматтык телерадио кабарларын баалоодо, аларга чыныгы кесипкөй ыңгайдагы аспектилерден туруп бериле турган баалар бар. Атап айтканда, телекөрсөтүүдө:

- оператордук иш (эффeкттүү кадр, штативден тартылган тасма, камераны горизонталдык абалда кармап тарткан кадрлар);

- үн менен коштоодо үндүн мыкты сапаты эске алынат.

Баалоо критерийлеринин катарында журналист менен көрүүчүнүн, угармандын ортосундагы жалпы тил табышуу бир талданса, ошол эле мезгилде алып баруучу менен аны угуп, же көрүп олтурган аудиториянын ортосундагы өз ара түшүнүүчүлүк өзүнчө талдана турган жагдай. Ар бир көрүүчү менен угармандын көз караштары боюнча алардын катмарын тандай билүү дагы, алып баруучудагы жогорку сезимталдуулукту талап кылган нерсе. Эч качан алып баруучу угарман менен көрүүчүдөн өзүн акылдуу сезип, бой көтөрүүчүлүккө жол бербеш керек.

Жогорудагы аталган Колумбиялык университеттин баалоо шкаласында көрсөтүлгөн критерийлердин башкысы - баяндалып жаткан тексттин мазмуну. Андыктан тексттин структуралык түзүлүшү, андагы чыгарылган жыйынтыктын аргументтүүлүгү, башкы идеянын так түшүндүрүлүшү, тилдин так жана жактыктыгы, оозеки стилистиканын колдонулушу сыяктуу бир катар элементтер эске алынат. Ушул саналып

өткөн деталдардын бардыгы жалпы кабыл алынган маанилүү критерийлердин өзөгүн түзөт. Тактап айтканда, журналисттик материал жалпы программанын стилистикасына төп келип, телерадиопрограмманын чөлкөмүндөгү чөйрөдөн четтеп кетпөөгө тийиш. Ушул айтылган талаптардын баардыгы өз ордунда болушу үчүн, эң алгач кабарчынын телерадиожурналистикадагы жанрды так жана даана талдай билиши зарыл.

Телерадиожурналистика – аудиториянын кабылдоосуна эффективдүү таасири тие турган массалык маалымат каражаттарынын бири. Ошондуктан, радио менен телекөрсөтүүнүн приоритеттүүлүгүндө талаш жок. Андагы колдонулуп жаткан стилистикалык ыкмаларда түз байланыштар, суроолуу фразалар, таасирдүү цитаталар пайдаланылат. Монтаждоо процессинде тексттеги сөз менен музыканын биригишип ирээтке салынышы аудио видео картинканын маанисин арттырат. Ошол эле мезгилде мырзалар менен айымдардын үндөрү улам алмашып колдонулган учурунда да, программанын угумдуулугу артат. Паралингвистикалык усулда үндүн тембри, темпи, ритми бирин-экинчиси толуктап, улам алмашып жүрүп олтурса, тийиштүү логикалык тынымдардын ыгы менен колдонулганы телерадио журналистикадагы негизги өзгөчөлүктөрдөн болот.

Радиону бөлүп караганда, ал өзүнчө эле «фондук» ишмердүүлүк. Анткени, аны убакыттын ыңгайына карабай кайда болбосун же жолдобу, же атайын имаратжайдын ичиндеби, балким басып баратып деле (уюк телефондогу толкундан кармап уккан радиолорду эске алганда) угуу мүмкүнчүлүктөрү кеңири таралган.

Акустикалык табияттын мыйзамдарына ылайык радиодо башкы көңүл бура турган нерсе бул

– үндүн уккулуктуулугу. Бул жагынан үнгө берилген мүнөздөмөлөрдүн классификациясы төмөндөгүдөй тартипте аныкталат:

1. Үндүн сапаты

- Расмий мүнөзгө ээ болгон диктордун сөзү
- Театр менен кинонун салттарына каныккан актердук сөз.

Бул дагы эфирдеги драматургиялык аракеттерди активдештирет. Адатта андай учурлар аудиокитептерди, жарнамалык түрмөктөрдү даярдоодо кезигет.

2. Үндүн тонунун диапозону

3. Резонанс

4. Речтин (кептин) темпи

5. Тексттеги абзацтар аралык логикалык тынымдар

Интонация, баяндалып жаткан маалыматтагы башкы ойду бөлүп көрсөтүүчү элемент. Интонация канчалык таасирдүү болсо, анын ишенимдүүлүгү дагы ошончолук жогору болот. Эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүк маалыматтын маңызын арттырып, пропагандалык кудуретин күчөтөт.

Суроолуу фразалар дагы угарман менен көрүүчүнүн активдүүлүгүн жандандырып, алардын көңүлүн маалыматтын башкы өзөгүнө буруудагы чоң жардамчы боло алат.

Телерадио тармагындагы колдонулуп жаткан маанилүү элементтердин дагы бири – шум (кошумча турмуштук дабыштардын колдонулушу). Бул курал баяндалып жаткан маалыматтын турмуштагы чыныгы жүзүн ачып бере турган кошумча эреже. Алар кайсыл бир учурда кадрдын ичинде колдонулса, кай бир учурда кадрдан тышкары мезгилде пайдаланылып жүрөт.

Үндүн перспективасы деген болот. Анда үндүн интенсивдүүлүгү жогорулап, же кичирейип олтурат. Кээде катуу чыккан үн, ал эми кээде катуу бирок, алыстан чыккан үн пайдаланылат.

Үндүн жалпы планы – же ал эл жыйылган жерден алынат, балким маалыматтагы каармандардын аракетинен кыскартылып берилет. Орто пландагы үндө болсо, диалогго оптималдаштырылган дабыштар колдонулат. Жакындан алынган үндүн планы болсо, адамдын ички жан дүйнөсүнүн жаңырыгын чагылдырууда пайдаланылат. Көбүн эсе бул жагдайлар, көркөм-адабий программаларды алып баруучулардын эске ала турган иш тартибиндеги негиздер.

Кайрадан маалымат программаларынын алып баруучуларынын эл арасындагы кадыр-баркы канчалык болгондугуна баам салып көрөлүчү. Владимир Шнейдеров десе, анын заманындагылар жалпы телевизор деген эмне экендигин анын ысмы менен тыгыз байланышта деп түшүнүшкөн. Ал эми Юрий Левитандын согуш жылдарындагы «Внимание! Говорит Москва» деген таасирдүү үнү эле эмне деген керемет эле?! Андан бери карай келсек, 1970-жылдардагы ОРТ телеканалындагы «Время» программасынын диктору Игорь Кирилловдун, Анна Шатилованын таланты да, далайларды тамшандырып келген. Ошол жылдары дикторлор телекөрсөтүүлөр менен радиоуктуруулардын программаларын да окуп, кезек-кезеги менен тааныштырып турушчу. Алардын ысымдары архаикалык персондор катары телекөрсөтүү менен радиоуктуруу тармагынын тарыхында алтын тамгалар менен жазылып калды.

Ошол эле 1970-жылдардан тартып персонификация багытына биринчи болуп чыйыр салына баштаган. Анын баштапкысы катары эл аралык комментаторлордун

индивидуалдык өзгөчөлүктөргө ээ боло баштагандыгын атоого болот. Александр Каверзневдин тележурналистикадагы ой-жүгүртүү багыты үзүрлүү болсо, ал эми Генрих Боровик – аудиториянын интеллектисин жогорулатууга өзгөчө көңүл буруп, ошол эле мезгилде ирониялык фразаларды колдонуу жагынан мыкты чеберчиликке ээ эле.

Кийинки персонификациялык топто агартуучулук жаатында даярдалган программалардын алып баруучулары турат. Сергей Капица «Очевидное-невероятное» - программасынын алып баруучусу, эфирде типтүү окумуштуу катары өзүн көрсөтө алды. Эми кыргыз телекөрсөтүүсүнүн шартында даярдалган программаларга көз салып көрө турган болсок, Жогорку Кеңештин депутаты, белгилүү илимпоз - окумуштуу Каныбек Осмоналиевдин «Илим жана турмуш» илимий-популярдык автордук программасын мисалга келтирүүгө болот. Андагы айтылган ар бир жаңы табылганын, илимпоздун ийигинде чыйралгандыгы таасын байкалып турат. Орус телеканалындагы Элеонора Беляева - нагыз искусство дүйнөсүнүн өкүлү катары «Музыкальный киоск» программасын алып барган. Кыргыз телерадиосуна келгенде бул жагынан көрүнүктүү искусство таануучу Жамиля Маматова даярдаган теле, ошол эле учурда радиoproграммалардын маңыздуулугунан кесипкөйлөр өзүнө керектүү болгон маалыматтарга гана күбө боло алышат. Россиялык Юрий Сенкевич «Клуб путешественников» программасын алып барганда аны көрүп олтурган көрүүчү, чыныгы саякатчынын жүзүн айттырбай тааныйт. Кыргыз телекөрсөтүүсүндө да андай программалардын даярдалып баштагандыгын көрүүчүлөр жылуу кабыл алууда. 5-каналда да географиялык жер-суулардын шарттарын

тааныштырган программа кезегинде белгилүү журналист Алмаз Турдумаматов тарабынан даярдалып эфирге чыгып келген. Азыр да анын актуалдуулугу жоголгон жок. Улуттук радионун эфиринде берилип келген «Радиоэкскурсия» программасы Бакыт Ашырахмановдун алып баруусунда далай өлкөлөргө чабыт жасаган.

Кайра куруунун жашообузга баш багышы менен журналистикадагы жанрдык ситуация да өзгөрүлдү. Тактап айтканда, жалаң талкуудан турган телерадиодебаттар менен ток-шоулор пайда болду. 1980-жылдардан тартып телерадиодо алдын алуу жазылып алынган тасмалар азайып, алардын ордун жандуу түз эфирлер толуктап, баштагы дикторлордун ордун акырындык менен алып баруучулар толуктай баштады.

1987-жылдан тартып «Вгляд» программасын алып барган Листьевдин ысмы жаштар арасындагы таасирдүү лидерге айланды. Типтүү «ботаник» катары Захаров алып барган көрсөтүүлөр дагы телекөрүүчүлөрдүн табитин таба билген программалардын катарында атала баштады. Политковский болсо – бардык темада татыктуу имиджи бар, демократиялык көз карашы курч, алып баруучу катары калыптанып чыга келген.

Жаңылыктардын жылдызы жанган жанрга айлангандыгын да жаадыдан чыгарууга болбойт. «Вести» программасында алып баруучу катары Татьяна Миткова, Светлана Сорокина биринчилерден болуп, ажары жанган алып баруучулар катары оозго алына баштады.

Баарынан кызыгы, телерадиотармагындагы адистердин рангы тууралуу табелде алып баруучулардын эн жогорку сапта жазылгандыгы - алардын кадыр-баркынын бийиктиги менен катар эле, аларга тагылган жоопкерчиликти жогору экендигин айгинелеп турат. Өзгөчө, маалымат, музыкалык жана жаштардын

программаларынын алып баруучулары популярдуулуктун туу чокусун багындырган адистер. Анткени, алардын аудиториясы өтө кенири.

Ар бир окулган текстти элге жеткирүү үчүн алып баруучу сөзсүз түрдө текстти окуунун техникасын жана сүйлөө логикасын билүү керек. Ар бир айтылган фраза, сөздүн маани-маңызы болот. Сүйлөшүү учурунда сүйлөмдүн маани-маңызын ойлобой эле, паузаны (тынымды) кайсыл учурда колдонуу керектегин таназар албай эле, ангемелеше берген жагдайлар жок эмес.

Ал эми окуй турган текстти интонациялык жактан көркөмдөп, элге жеткирүүгө аракет жасалат. Ар бир сүйлөмдө бирден-бир логикалык борбор болуп, ал башкы айтыла турган сөз сыяктуу окула турган болсо, ал ошончолук аудиторияга жеткиликтүү болот. Сүйлөмдөгү калган сөздөр дагы өз-өз орду менен айтылышы керек. Текстти окууга даярданууда, эң биринчи, анын мааниси алып баруучу үчүн терең түшүнүктүү болуш керек. Ошого карап, тексттеги ар бир сүйлөмдүн сөздөрүнө тиешелүү белгилерди коюп чыгууга туура келет. Мисалы: эң башкы ойду билдирүүчү сөзгө логикалык басым жасап, бир же эки сызык менен чийип коюш керек. Же болбосо, башкы сөздүн алдын +, ал эми сөздөргө --- белгилерин коюп колдонсо болот.

Сүйлөм бөлүгүнүн алдына \ \ белгиси коюлат. Люфт паузага (тынымга), кыска тыныгууга ... же болбосо v, белгилери колдонулуп жүрөт.

Үндү бийик көтөргөндө \ , жапыстатканда \ символикалык пайдаланылат.

Текстте дал ушундай белгилерди коюп алып окуган, алып баруучу үчүн кыйла женил болот.

Сөзсүз түрдө окулган тексттеги сөздүн жана сүйлөмдүн бири-биринен айырмасын билүү кажет. Ага

коюлуучу басымдын туура жайгашуусу да өзгөчө орунда карала турган нерсе. Кезегинде орустун белгилүү жазуучусу А.П.Чехов,- интеллигент киши үчүн начар сүйлөө, окуй жана жаза албаган сыяктуу эле, уят нерсе,- деп айткан. Чынында эле, ар бир сөздүн басымы туура коюлуп, туура айтылууга тийиш. Айрыкча чет тилдеринен келген сөздөрдү так колдонууда басымдын шарттарын билүү абзел. Орфоэпиядагы орчундуу жагдайлардын дагы бири – дикциянын ачык жана тактыгы.

Дикция – латын сөзү. Ал сүйлөө, айтуу деген мааниси туюндурат. Дикция аркылуу ар бир баяндалып жаткан сөздүн угумдуулугу камсыздалат. Адатта дикциянын так чыгуусу үчүн атайын машыгууларды аткарууга туура келет. Мындай учурда артикуляциянын маанисин чечмелеп олтуруунун зарылчылыгы жаралат. Артикуляциянын так, күчтүү чыгышы үчүн (тил, эриндер, жумшак таңдай менен төмөнкү жаак ж.б). дайыма машыгуу жасаш керек.

Үндүү жана үнсүз тыбыштарды так айта билүү, артикуляциянын тууралыгынан көз каранды. Мында мурунга карай кеткен көңдөйдү жаап турган, жумшак таңдайдын жандуу кыймылына көңүл бурулат. Ал гана эмес тиштин сапаты да, бул жерде негизги ролду ойнойт. Ошол тиштердин туура кабышып турушуна алдыңкы жаактын кыймылы менен жогорку жана төмөнкү жаактын жакындашуусу жардам берет. Эгерде тиштердин жайгашуусу кыйшык келип, сейрек болуп, алдыңкы жаак бир аз алдыга жылып турса **з, ж, с, ш, ц, ч** тыбыштарынын туура айтылышы кыйын болот.

Тилдин алдындагы жука эттин кыскалыгы, тилдин учунун алдыңкы, үстүңкү тиштин түбүнө чейин

көтөрүлүшүнө тоскоолдук кылат. Ошондон улам, ж, р, ш, ч тыбыштарынын так айтылбай калышына жол берилет. Мындай учурда логопеддер менен стоматологдордун жардамын алуудан тартынгандык жарабайт. Табигый эмес, көндүм кемчиликтер боло турган болсо, аларды артикуляциялык көнүгүүлөр аркылуу жоюп алуунун жолдору бар. Буга таянган алып баруучулар, адептүү сүйлөөнүн маданиятын мыкты өздөштүрүп алууда изденүүдөн тажабайт.

Телерадионун эфириндеги программалардын алып баруучудан зор даярдыкты талап кылган өзгөчөлүктөрүнүн катарына монолог, маалымат, ангемелешүү, комментарий, баяндама, интервью, маектешүү, тегерек стол, ток-шоу, дискуссия, пресс-конференция, полемика жана дебат жанрларын кошууга болот.

Негизинен, маалымат-аналитикалык программалардын тематикалык өзгөчөлүктөрүндө саясат, экономика, маданият, спорт кабарлары камтылат. Аларга талдоо жүргүзүлүп, журналисттик иликтөөлөрдүн жыйынтыгы чыгарылат. Азыркы санариптик технологиянын заманында маалымат программаларын алып баруучуларга коюлган жаңы талаптар пайда боло баштады. Эл сынына калбаш үчүн болгон аракетти, алып баруучулар сабаттуулук менен сапаттуулукка жумшгандары оң.

*Чынар Капарова.
«Ала-Тоо» программасынын алып баруучусу.*

*Лунара Мамытова.
«Ала-Тоо» программасынын алып баруучусу.*

*Кыял Шаршеева.
«Ала-Тоо» программасынын алып баруу*

*Космос Чыдынов, Чынар Капарова.
Алып баруучулар*

Көңүл ачуу программаларын алып баруудагы өзгөчөлүк

Ток-шоу деген сөз англис тилинен алынган. Ал бир же бир нече адам катышып, өз оюн билдирип, талкууга катышкан студияда өтүүчү программа. Телекөрсөтүүдөгү жана радиоуктуруудагы актуалдуу программалардын катарын дал ушул, ток-шоу жанры толуктап келет. Жалпылап айтканда, журналист адистигинин негизги өзөгүндө эл менен баарлашуу деген түшүнүк жатат. Анын жанрдык бир канча түрлөрү болот.

Ток-шоу он-лайн, реалити –шоу, шоу видео-онлайн деп, бир топ түргө бөлүнүп кетет. Комедиялык элементер менен жуурулушкан ток-шоу программалары да уюштурулуп жүрөт. Мисалы, Иван Ургант, Александр Цекало алып барган программалардын дал ошондой комедиялык штрихтер менен шөкөттөлгөндүгү таасын байкалат.

Ал эми Андрей Малаховдун алып баруусундагы «Пусть говорят» ток-шоу программасы күнүмдүк турмуштун татаал суроолорун талдап, ага карата жабыркаган да, жабыркаткан да тараптардын пикирлерин баяндайт. Эки жактын жаакташкан жарааттары, «Эксперттердин талдоосунда кандай болушу керек? - деген суроо дагы, тараза ташы менен өлчөнүп жүрөт. Серепчи катары бул программанын чакырылган меймандарынын катарында Мамлекеттик Думанын депутаттары, искусство менен адабияттын чыгаан өкүлдөрүн, мыкты психологдорду, шоу-бизнес «жылдыздары» менен журналисттерди, талкуудагы теманын зарылдыгына жараша, ар бир тармактын кесипкөй адистерин гана эмес, окуяга күбө болгон тараптарды (мүмкүн

кошуналарын, алыс-жакын туугандарын) да жолуктурабыз. «Ишке сөз менен жардам бере албайсың» деп, эл ичинде айтылган кептин кемеңгерлиги бул жерде шоона эшпей калат десек деле болчудай. Анткени, «Пусть говорят» телепрограммасы аталган макалдын макетин бузуп, маңыздуу кеңештерди берүүдө, программанын катышуучуларына ынандыраарлык ыкты сунуштай алат. Анткени, программанын жүрүшүндө бир жеке жарандын, кайсыл бир үй-бүлөнүн талаштуу тагдыры баяндалып, ал аркылуу коомдун кайдыгер карабай турган маселелери маңыздуу талдоодон өтөт. Айталы, кол алдында иштеген мугалимдин түнкү клубдардын биринде, адепке жат бий өнөрү менен алектенээрин билип калган мектеп директору, аны ишинен кетиргени адилеттикке жатабы? Өз кызына зордук-зомбулук көрсөткөн жаранды өз колу менен «тындым» кылган атанын акыркы кадамы кандай болмок? Өзүнүн көздөй ата-энесинин колуна анын канынан жаралган баласын, кимдин тартып алганга акысы бар? Өз баласынан айрылып калуу коркунучун канткенде, болтурбай коюуга болот? Ушул сыяктуу турмушта туурасын салган тагдыр сыноолору менен жүрөктүн үшүн алган суроолор «Пусть говорят» программасынын талкуу чордонуна чыгарылып, арайкөз чарай айбыкпай талкууланат. Ага экран аркылуу көңүлүн салган көрүүчү да, студиядагы талкууга катышкан массовкадагы ар бир жаран дагы, жаны ачуу менен жан дилинен чыккан кеңештери аркылуу талкууга чыккан тараптын таламдарын талашып, аларга так жолду таап көрсөтүүгө умтулушат. Ошол тараптардын талаштуу маселелери, ага карата айтылган ой-пикирлердин өз ара кагылыштары бүтүндөй телекөрүүчүлөрдүн алаканына салгандай көрүнүп турат. Программанын жыйынтыктоочу

марасында (финалында) тараптардын кетирген катачылыктарын таап, алардын компромисске (бир пикирге) келишине жагымдуу жагдай түзүлсө, анда көрсөтүүнүн максатына жеткендиги – ошол. Анын аркасында «Пусть говорят» программасынын алып баруучусу Андрей Малаховдун түз эфирдеги чеберчилиги эч качан көмүскөдө калбайт. Муну 2010-жылдын жыйынтыгы менен TNS Россия жүргүзгөн рейтингдик баалоодо Андрей Малаховдун ысмы өтө таанымал 10 телевизиондук алып баруучунун катарында аталгандыгы эле ырастап турат. Ал эми 2011-жылдын биринчи кварталындагы жүргүзүлгөн рейтингдик иликтөөлөрдүн натыйжасында «Пусть говорят» программасы лидерлик орунду өз эңчисинен эч кимге алдырган жок. Бул гана эмес «Герои - 2011 года» деп аталган социологиялык иликтөөдө да, аталган ток-шоу 3-ирээт катары менен көрүүчүлөрү абдан көп көрсөтүү деп табылган.

ОРТ азыркы 1-телеканалындагы көрүүчүлөрдүн көңүлүн бурган «Модный приговор» ток-шоу программасы бар. Бул дагы жеке жарандын жүрүм-турумунда жупуну болуп көрүнгөнү менен, катышуучуларга жагымдуу болгон маселелерди көтөрө билген көрсөтүү.

Ал эми «Что? Где? Когда?» ток-шоу программасынын аткара турган милдети – студия меймандарынын интеллектуалдык көрөңгөсүн көтөрүп чыгып, алардын акыл таймашындагы дараметин сынайт. Интеллектуалдык командалар арасындагы бул оюнда, анын катышуучулары телекөрүүчүлөрдүн суроолоруна жооп берүү менен акыл калчап, акча табуунун чеберчилигин көрсөтүшөт. Ошондон улам, «Что? Где? Когда?» ток-шоу программасын бекеринен телеказино деп да, атап жүргөндөр жок эмес. Анын мезгилдүү оюндары жайкы жана кышкы деп бөлүнөт. Карт тарыхты

багындарган бул көрсөтүү, адеп 1975-жылдан тартып көгүлтүр экранга чыга баштаган. Андан берки чейрек кылымдан ашкан аралыкта, 170 жолу интеллектуалдык оюндар эфирге чыгарылыптыр. Анын алгачкы көрсөтүүлөрү Останкино телеборборунун барында тасмага түшүрүлгөн. Мындай процесс телепрограмма ачылган 1975-жылдан 1982-жылга чейин дээрлик 7 жыл бою орун которбой бир жерде гана улантылып келген. 1983-1986-жылдарга чейин «Что? Где? Когда?» программасы, Герцен көчөсүндөгү ыңгайлуу жайда тартыла баштаган. Бара-бара анын декорациясы жакшыртылсын деген максатта, чет өлкөлөрдө тартылган жаңы чыгарылыштары да пайда боло баштаган. Мисалы, 1987-жылы программаны Болгарияда түз эфирде даярдоого жетишилген. Азыркы көрсөтүүлөр болсо, «Нескучный сад» аймагындагы мергенчилердин үйүндө тасмага түшүрүлүп келе жатат. Ушул эле «Игра» телекомпаниясынын дарегине келип түшкөн суроолордун бир айдагы саны 150 000 – 200 000 чейин жетет. Алардын ар бири менен таанышып, иргеп чыккандан кийинки эсепте, бир жылдагы суроолордун жарактуусу орточо 75ке жетип-жетпейт. Ар бир теле оюндун столуна чыгарыла турган суроолор болгону 12ден ашпайт. Ушундай темп менен 25 жыл ичинде болгону 1514 гана суроо акыл таймашына катышкандарга жолдонуптур. Аларга жооп берүү үчүн келген, оюнга катышуучулардын ичинен 168и мырзалар, 59у айымдар болгон. Акыл таймашында татыктуу орундарды камсыздап, таанымал болгон 227 оюнчу болсо, анын арасындагы 41 өкүл чет өлкөлүк жарандар деген статистикалык маалыматтар дагы айтылып жүрөт. Мыктылардын мыктылары деген атка татыктуу болгон

алып баруучу гана «Хрустальная сова» символикалык байгеси менен сыйланган.

Канча жылдардан бери эфирден түшпөй келе жаткан «Поле чудес» ток-шоу программасынын деле аудиториясы өтө кенири. Аны ошол жердеги сыр катары катылган сөздөн кабары бар, катардагы кабыргасы ката элек балдардан тартып, сакалы бубак баскан чалдарга чейин, чечекейи чеч боло олтуруп, көрүп жүргөндүгүнөн маалыматыбыз бар. Ар улуттун өкүлдөрү катышкан бул программа башкаларлардан айырмаланып, өзүнүн музейин дагы түзгөнгө жетишкен. Себеби, оюндун ар бир катышуучусу куру кол барбай, «Поле-Чудестин» музейине деп, чакан белектерин ала барып жүрүшпөйбү?! Мунун өзүн телепрограмманын аудитория арасындагы аброюнун канчалык денгээлде жогору экендигин, айкындап турган далилдердин бири катары мүнөздөсөк болот.

Шоумен – студиядагы массалык телерадиопрограммалардын алып баруучусу. Азыркынын тили менен айтканда ток-шоу жанры боюнча адистешкен алып баруучу. Бирок, айрым учурда аларды бир гана журналист катары таанууга болбойт. Анткени, андай алып баруучуларды драматургиялык шыгы жогору турган актер катары да бааласак болот. Бул айтканыбызда сөзсүз чындыктын үлүшү бар.

Ток-шоу жанрынын тарыхына кайрыла турган болсок, трэш-ТВдан башат алган жаңы жанрдык агым, саясий аналитикага ыктап, ток-шоу жанры жандана баштаган. Андагы алып баруучу эфирге кулак салган, экранды карап олтурган аудиториядагы эл менен эксперттердин ортосундагы байлынышты камсыздаган көтөрүмдүү көпүрө болуш керек. Андан сырткары, алып баруучунун бүтүндөй бир команда менен иштөөгө

болгон шыгы, режиссер менен шеф-редактордун командаларын кынтыксыз аткарып, ыйгарым укуктардын тең салмактуулугун кармай билүүдө, таразанын тактыгындай жүрүштөрдү жасай билиши керек. Айрым эксперттер ток-шоу жанры батыш телеканалдары сыяктуу эле орус телеканалдарында да, кризиске учурай баштады деген баасын берип келишет. Бирок, ага кошулбаган тараптар дагы бар. Өзгөчө телекөрсөтүү багытындагы ток-шоу программалары жаңыланууга умтулган мамлекеттерде өсүш ала баштагандыгын баамдоого болот. Бул жагынан Украинадагы телекөрсөтүү тармагында такшалган алып баруучу катары таанымал С.Шустердин программаларына канааттануу менен жогору баасын берген көрүүчүлөр бар.

Бир эле мезгилде ток-шоу программасынын алып баруучусу модераторлук кылуудан да, кылчактап качпаса деле болот. Анткени, анын деле аткара турган милдети ток-шоу программасын алып барганга окшоп кетет. Болгону, бири студияда тартылган программага алып баруучулук кылса, экинчиси тегерек стол жыйынына алып баруучулук кылат. Аны модератор деп аташат. Бул батыштан келген түшүнүк. Андай милдетти аркалаган алып баруучу, талкуу жүрүшүндө көз караштардын кагылышы катталса, нейтралдуулукту (тең салмактуулукту) карманып, дискуссияны андан ары улантып кетет. Мындай жагдай көбүн эсе шайлоо өнөктүктөрүнүн маалындагы теледебаттарды алып барган учурларда байкалышы мүмкүн.

Алып баруучу менен оратор, логикалык жана образдык ой жүгүртүүнү дайыма колдонууга көңүл бурат. Алып баруучунун так жана даана айтылган маалыматы назар бурган аудиториянын ар бир мүчөсүнө

туура, түшүнүктүү болуусу үчүн, алып баруучуга мыкты сапаттагы чыгармачылык тажрыйба керек.

Изилдөөчүлөрдүн чыгарган жыйынтыктарына караганда, журналисттер, анын ичинде алып баруучулар, өз баяндамаларында экспрессивизация ыкмасын колдонуп, тилдин монотондуу эмес элементтерине аракеттенишип, медиатексттеги жаңычылдыкка умтулушат. Бул жагдайда орус телеканалдарындагы айрым изилдөө объектисине алынган көрсөтүүлөр тууралуу айтып өтөлү. Т.Кизяков алып барган «Пока все дома», М.Леонтьевдин алып баруусундагы «Однако», В. Шендеровичтин «Итого» жана Саша менен Лолитанын «Доброе утро, страна!» программалары талдоого алынды.

«Пока все дома» - Россиянын биринчи каналында жекшемби сайын эфирге чыгуучу үй-бүлөлүк көңүл ачаар программа. Анын максаты – көрүүчүлөрдүн кызыгуусу боюнча тандалып алынган коомдун белгилүү инсандарынын дем алыш күндөрүндөгү убактысын кандай пайдалана тургандыгы тууралуу маалымат берип, деги эле белгилүү личносттордун үйдөгү жүрүм-турумдары тууралуу кеңири айтылып, үй ичиндеги маанайды чагылдыруу болуп саналат. Андыктан, аталган көрсөтүүнүн көрүүчүлөрү ар кыл кесиптеги жана ар кыл курактагы өкүлдөр.

«Доброе утро, страна!» - программасы болсо таңкы музыкалык көрсөтүү болгондуктан, анын жүрүшүндө музыкалык клиптерге көбүрөөк көңүл бурулат. Алардын аралыгында алып баруучулар Саша менен Лолитанын диалогдоруна орун берилет. Андагы айтыла турган сөздөр алдын ала тандалган темага ылайык колдонулат. Мындагы алып баруучулардын максаты – телекөрүүчүлөрдүн маанайын көтөрүү үчүн эле көңүлдүү фразаларды колдонуу гана эмес, кайсыл бир

учурда өлкөдө болуп жаткан катаал кырдаалдар тууралуу дагы эске салып, андан чыгуунун ыкмалары тууралуу эскертип кетчү эрежелердин колдонулганын жолуктурууга болот.

Жогорудагы айтылган программалардан айырмаланып, «Однако» көрсөтүүсүнүн жанрдык спецификасы да башкачараак. Анда маалымат программаларында айтылган кабардын кабыргалуу элементтери жиликтенип, өлкө аймагында болобу, же чет өлкөлүк алкакта болобу, маанилүү маселелердин маңызы талданат. Ошондуктан, «Однако» көрсөтүүсү «Время» маалымат программасынан айырмаланып, аналитикага бай болгондуктан, автордук берүү катары каралат. Себеби, ал жерде бир гана окуянын фактылары гана саналып өтпөстөн, ага карата программанын алып баруучусунун жеке көз карашы кошумчаланып, корутунду чыгарылат. Бул жагынан алып баруучу катары М.Леонтьевдин жеке комментарийи, индивидуалдуу автордук көз карашы программанын көрүмдүүлүгүн арттырат. Ушул эле «Однако» программасынын дагы бир өзгөчөлүгү катары анын ирониялык аналитика жанрына киргендиги болуп саналат. Анткенибиз, аталган программанын алып баруучусу өлкө турмушундагы саясий окуяларды талдап, аны көрүүчүгө курч ирониянын же сатиралык элементтердин элегине салып, сүрөттөп бергендигинде десек болот.

Эми радио жаатындагы программалардын деңгээлине токтолуп, андагы алып баруучулардын өзгөчөлүктөрүнө да кайрылып өтөлү. «Золотой граммофон» жана «Золотой граммофон-Ярославль» музыкалык хит-параддарында айрым бир сөздөрдүн бир канча ирет кайталанган учурларын эске албаганда, обондуу ырлардан келтирилген цитаталык саптар,

рифмалардын колдонулушу уктуруунун көркөмдүгүнө кошумча каражат болуп берет.

Алып баруучулар бир гана эфирден кеткен чыгармалардын аткаруучуларын тааныштырып койбостон, ошол чыгарманын кандай конкурстарга катышканын, коомчулукта кандай кабыл алынып жаткандыгын жарыялып турса, уктуруунун угумдуулугу андан бетер арта түшмөк.

Эгерде теледе болобу, мейли радиодо болобу ар бир программанын алып баруучусу фонетикалык, морфологиялык, лексикалык жана синтаксистик сөз курамдарын колдоно билсе, программанын маани - маңызын сөзсүз түрдө арттырмак.

Саясий жана социалдык коомдун кардиналдуу өзгөрүшү, демократиялык курска карай багыт алуу менен массалык маалымат каражаттарындагы коммуникация тили дагы кыйла өзгөрдү. Анда алдын ала сүйлөм түзүп, анын тууралыгына көңүл буруудан мурда, оозеки кептин даярдыксыз элементтери эртелеп эпке салына баштады. Аны менен алып баруучулардын көпчүлүгү, жеке имиджин көтөрүүгө жол табышат. Адатта фразеологизмдердин орундуу колдонулушу да алып баруучунун сөз куржунун байытып, анын чечендик жөндөмдүүлүгүн жогорулатат.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, тилди колдоно билүү функциясы жанрдык өзгөчөлүктөрүнө карап, бир топ түргө бөлүнөт. Телекөрсөтүүлөр менен радиоуктуруулардын программаларындагы алып баруучулар, айрым учурда жагдайга жараша тамашалуу маанайды жараткан күлкүлүү фразаларды колдонушуп жүрүшөт. Кыргыз телекөрсөтүүсүндө «Капкан-шоу» программасы ушул багытка жакындашып кетет. Ал эми «Кыргызстан обондору» радиосундагы тамашага

салган атайын рубрика, эфирде угуучулардын күтүп уккан программаларынан болуп калды десек, каршы пикир билдирүүчүлөр деле болбосо керек. Тилдин таасирдүү каражатын колдонуу ойдун так берилишине шарт түзүп, ошол эле убакта айтылган маалыматтын маанилүүлүгүн арттырат. Ал эми маалымат программаларында болсо, тилдин экспрессивдүү каражаттарына көбүрөөк ыктагандык байкалат. Ал гана эмес, сын материалдарды даярдаган учурда курч сөздөрдү колдонуу менен берилген баалар дагы айтылбай койбойт. Аны түз эмес, каймана маанисинде айтканда, тилдин эвфемизациялоо ыкмаларынын колдонулуп жүргөнү да бар.

Тил маданиятынын эң жогорку деңгээлин сактай билген алып баруучу катары, «Итого» программасын эфирге алып чыккан В.Шендеровичти атап жүргөндөр бар. Анткени анын ар бир тексти жогорку интеллектуалдык деңгээлде даярдалып, аудитория тарабынан жакшы кабыл алынгандыгын изилдөөлөр көрсөттү. Ал эми Лолита менен Сашанын алып баруусундагы программанын айырмачылыктарына токтолсок, алардын тилдик стратегиясында жана эфирдеги жүрүм-турумунда индивидуалдуу сүрөттөөлөрдүн атаандаштыгына дээрлик жол берилбейт. Анткени алардын сөз колдонуу ыкмасында фразеологизмдер, каламбурлар программанын жанрдык параметрлерине жараша колдонулат. Көбүн эсе алардын алып баруусундагы көрсөтүү тамашалуу учурлар менен уланып кеткендиктен, телекөрсөтүүнүн имиджине импульс гана бербесе, илинчектүү иренжитүүнү жаратпайт.

Радио эфириндеги программалардын алып баруучулары тууралуу айтсак, алардын өзүнө гана таандык болгон өзгөчөлүктөрү бар. Анткени, телекөрсөтүүдө

алып баруучунун баяндоосу, видеокадрлардын коштоосу менен эфирге чыгып, маалыматты аудиторияга жеңил түшүндүрө алса, ал эми радиодогу маалымат жалаң гана сөздүн кудурети, тексттин ийленип иштелип чыккандыгы аркылуу угуучуга жеткирилет. Мунун өзү радиодогу алып баруучунун сөз байлыгынын олжолуу болушун талап кылат. Ошондо гана теле жана радио алып баруучулар тилдин таасирдүүлүгүн пропагандалоодо башкы эталон катары тааныла алышат. Бирок, тилекке каршы акыркы мезгилде эфирдеги айтылган ар бир сөздүн мааниси тайып, маңызы кетти деген сын пикирлер байма-бай айтылып келет. Бул чындап эле ошондойбу? Же, бир кездеги биз таасирленген дикторлордун сүйлөө маданиятын сагынгандыктан айтылып жаткан ача пикирлерби?!

Соңку мезгилдеги эфирге чыккан сөздүн ойлонулбай айтылып калганы, же сөздөрдүн угумдуулугу чалагайым чыгып, чала сабаттуу терминдердин чабак уруп жүргөнү, жүүнүндү бошотсо бошотуп, чыйралтууга чакырбай жатканы жаман көрүнүш. Мында айрым диалектикалык сөздөрдүн адабий тилдин нормаларын бузуп, көндүм көрүнүштө колдонулуп жаткандыгын мисалга келтирип жатам. Изилдөөлөр аныктагандай, мындай учур регионалдык гана эмес, федералдык каналдарда дагы жолугуп калат,- деп жазылат россиялык эфирдеги тексттин маанисине берилген бааларда.

Эфирдеги маалыматтардын демократиялаштырылган варианты тажрыйбалана баштаганы – канчалаган кылымдардан бери кастарланып келген тилдин сабаттуулугуна тиешелүү маселе, дароо эле арткы орунга жылып калгандай. Ошондуктан, эл алдына (публично) чыгып сүйлөгөн чечендик өнөрдүн ээлери менен эфирдеги алып баруучулардын айырмасын аныктап алууга

туура келет. Алып баруучу айтылган маалыматтын маанисин ачып берип, андан ары аны кабыл алып жаткан аудиториянын көз карашына байлайт. Бул жерде алып баруучулук чеберчилик эмоционалдык штрихтер менен коштолууга тийиш. Ошондо гана баяндалып жаткан маалыматтын ишенимдүүлүгү артат.

Алып баруучу менен чечен (оратор) логикалык жана образдык ой жүгүртүүнү дайыма колдонууга далалаттанышы керек. Эмоция жана түшүнүү менен айтылган алып баруучунун эфирдеги сөзүн укканда, көрөрмандын ой-жүгүртүүсү, сезими козголбой койбойт. Чебер алып баруучу сөзсүз түрдө, кесипкөй болгондо гана анын айткан оюн көпчүлүк туура кабыл алат.

Телекөрсөтүү менен радио уктуруулардын таасирдүүлүгү артып жаткан учурда, алып баруучулардын чечендик чеберчилиги жогору болбосо, анда ал айтылып жаткан маалымат менен аудиториянын ортосундагы ортомчу гана болуп калат. Эң негизгиси, алып баруучу башка бир автордун маалыматын окуп жаткан болсо да, аны өзү биринчи түшүнүп, кабылдоосу керек болот. Ал тургай, алып баруучу маалымат менен гана тааныштырып тим болбой, ага карата болгон жеке оюн, позициялык баамын да байкатпай коё албаган учурлар жолугат. Кайсыл бир учурда алып баруучунун материалды жакшы түшүнө билбегендиги эфирде байкалып калат. Мындай негативдерге жол бербөө үчүн алып баруучу талыкпай изденүү, окуп-үйрөнүп туруу тажрыйбасынан тажабашы керек. Бул жагынан алганда сөз менен аудиторияны ынандыруу ыкмасын ыдыратып албоо зарыл. Андай талапты, таланты такшалган алып баруучулар гана так сакташат. Айталы, 1960-жылдары Ираклий Андроников сөздүн

кадыр-баркын болуп көрбөгөндөй деңгээлге көтөрө билген алып баруучу катары таанылган болсо, ошол эле чыйырды улаган тизмеден Боровик, Сенкевич, Дроздов, Вульф, Раздинский сыяктуу бир катар алып баруучулардын ысымдарын кезиктирүүгө болот.

Ар бир эфирге чыккан алып баруучу обо толкунундагы биринчи мүнөттөн тартып эле, аудиториянын көңүл буруусун таап, аны программанын акырына чейин сактап калууга уста болушу керек. Ал үчүн баяндалып жаткан проблеманы так жана курч ракурста маалымдай билип, анын өнүгүшүн динамикалык ыргакка салып алуу кажет. Ошондо гана программага кулак салып олтурган аудиториянын ар бир мүчөсүн, эфирдеги маалыматтын катышуучусу катары кабыл алууга жетишилет. Анткен менен бул айтылып жаткан маалыматтын ишенимдүүлүгүнө жараша болчу нерсе.

Ар бир кишиде азбы, көпчү чыгармачылык данек болот. Чыгармачылык бул адамдын феноменалдык өзгөчөлүгү, бул дүйнө жүзүндө такыр мурун болбогон нерселерди жаратуу, ал эми субъективдүү жаңысы - мурун болгон, бул адамга ал жаңы жана андан мурунку аналогдорго окшоштуктары жок жасалган вариант аталат. Же жөнөкөй сөз менен айтканда, мурун жасалган велосипедди кайрадан жасап, баштапкы үлгүнү толук көчүрүп албоо, өзүнүн оюндагы жаңы саамалыктарды колдоно билүү ыкмасы, чыгармачылык катары бааланат. Ал тургай ойноо, билим алуу, эмгек шарттарын ар бирин өз-өзүнчө алып караганда, анын өзүндөгү чыгармачылык деп атасак жарашат. Анткени, ар кимдин мүмкүнчүлүгүнө жараша болгон зээндүүлүк шыктары шартка карап өсүп, өнүгүп жүрүп олтурат.

Ар бир адам өзүнүн шартына жараша информацияны ар кайсы булактардан алат да, жана анын өзүнүн

жан дүйнөсүнө жакын жерлерин гана кабыл алат. Ошондуктан, информациянын кабыл алууга татыктуусу жана татыксызы деген түшүнүк жаралат. Конверсия деген дагы түшүнүк бар. Ал биринчи алган информацияны, информациялык продуктуга айлантуу. Ал чындап келгенде абдан татаал психологиялык процесс. Буга интеллект, эмоция, кайрат, сезүү жана дагы сезимталдык касиеттери кирет.

Чыгармачылыкка үйрөнсө болобу? Сөзсүз түрдө болот. Ал үчүн чаалыкпас аракет, тынымсыз мээнет керек. Кезегинде бир киши кантип жолду кыскартса болот деп көпкө ойлонуштур. Ал ойдун алкагында кандай ылдамдык менен жүрүү тууралуу да, тактиканы тактап алуу кажеттиги да келип чыгат. Тоодон кулаган ташты деле алып көрөлү. Анын ылдамдыгы анын формасынан көз каранды болуп калган учурлар болот. Чындыгында ошондой. Ошол себептен автоунаалардын деле дөңгөлөктөрүн ойлоп табууда бекеринен алардын түзүлүшүнө, салмагына карап, ылдамдыкты багындыра турган касиети келип чыкпаса керек. Анын сыңарындай, чыгармачылыктагы ар бир жанрдын деле, жеке өзүнө гана таандык энчилүү мүнөздөмөлөрү болот. Мисалы, телерадионун эфиринде колдонулган сөздөрдүн бөлүнүшү, алардын бири-экинчисинен болгон айырмачылыктарын ачыктап турат.

Телерадионун эфириндеги сөздүн бөлүнүшү:

1. Монолог
2. Маалымат
3. Аңгеме (беседа)
4. Комментарий
5. Обзорение
6. Обзор
7. Интервью, маек, тегерек стол

8. Ток-шоу, дискуссия, пресс-конференция

9. Полемика, дебаттар

Ошол жогорудагы аталган телерадионун эфириндеги сөздүн бөлүнүшүндө көрсөтүлгөн элементтердин дээрлик бардыгын «ЗАМАНА» таңкы программасынын эфиринен жолуктурууга болот. Адеп аталган программанын тарыхый таржымалына токтолуп өтөлү. Биринчи болуп, 1995-жылдын 2-июнунда кыргыз телекөрсөтүүсүнүн тарыхында «ЗАМАНА» таңкы программасы эфирге чыга баштаган. Андай жаңы саамалык телекөрүүчүлөрдүн көңүлүндө жүргөн чаңкоо болчу. Андыктан, бул программа жалпы аудитория тарабынан дароо рейтингдүү көрсөтүүлөрдүн бири катары кабыл алынып кетти. Андагы айтылган маалыматтар өлкө аймагындагы гана эмес, коңшулаш өлкөлөрдөгү көрүүчүлөрдүн катарын арбытты. «ЗАМАНА» студиясында иштеген чыгармачыл жамаат ишке, эл өңдөнүп, таңкы 7:00дө туруп камданбай, андай даярдыкты таңкы саат 4:00дөн тартып эле көрө баштайт. Алардын ар бирин үйүнөн жыйнап жумушка жеткенчекти жолго бери жагы 1 саат кенен кетет. Анткени, аларда иш тартиби саат 7:00дөн башталат. Иш ордунун астанасын аттаган соң, саат 7:00гө чейин эфирге чыга турган кызматкерлер жасанып, түзөнүп, кийим-кечесин ирээттеп, тышкы келбетин жасалгалап, айта турган сөздөрүн кайталап, алымча-кошумчаларын тактап алууга кете турган убакыттын кандай өткөнү деле билинбей, саат жебеси 7:00гө чыкылдап, эми эле жетип барат. Анан эфирге старт берилип, иш башталат. Жуманын дүйшөмбү күнүнөн ишемби күнүнө чейин «ЗАМАНА» студиясы ар бир телекөрүүчүнү кутмандуу таңы менен куттуктап, ар бир таңдын татыктуу атып, күндүн позитивдүү маанайда уланышына шарт

түзүү озуйпасын орундайт. Эфирдеги материалдар кыргыз жана орус тилдеринде даярдалгандыктан, «ЗАМАНА» студиясынын аудиториясы өтө кеңири жана алардын жаш курагында дагы чек жок. Анткени, андагы телесюжеттердин тематикасы ар бир муундун жаш өзгөчөлүгүнө карап даярдалат. Алардын катарында студиянын таңкы меймандары менен маектер уюштурулат. Анда алар телекөрүүчүлөргө маанилүү маалыматтарды тааныштырып, пайдалуу кеңештерди беришет. Атап айтканда, андай туруктуу рубрикалардын бири катары элдик медицина менен расмий медицинанын алкагында айтылган пайдалуу кеңештер көрүүчүлөрдүн күтүп көргөн көрсөтүүсү болуп калды. Кыргыз тилинде даярдалган «Китепкөй» рубрикасынын да өзүнүн күйөрмандары бар. Ошол эле программа орус тилинде «Книгомания» деген аталыш менен даярдалып жүрөт. Ата мекендик жана чет өлкөлүк шоу-бизнестин жаңылыктары менен тааныштыруу дагы «ЗАМАНА» таңкы программасынын туруктуу рубрикаларынын бири. Алыскы элет жергелеринде болгон жаңылыктар дагы көңүлдөн сырт калтырылбайт. Телекөрүүчүлөрдүн укуктук сабаттуулугун жогорулатууга арналган юридикалык багыттагы тематикалык көрсөтүүлөр дагы «ЗАМАНА» студиясынын популярдуулугун арттырып келет. «Керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо» багытында даярдалган туруктуу рубрика дагы таңкы программадагы калыптануу жолуна түшүп калган, өзүнүн үнү, өзүнүн жүзү бар көрсөтүүлөрдүн бири. Коомдогу акыркы маалыматтар, метеорологдордун билдирүүлөрү, валюталык рыноктогу өзгөртүүлөр менен бөбөктөр үчүн көрсөтүлгөн анимациялык материалдар көрүүчүлөрдүн күтүп көргөн темасы.

«Замана» студиясынын кабарлары, билдирүүлөрү же көркөм окуулары болобу, ар бирине өзүнчө, тактап айтканда жанрына жараша ийinine жеткирип алып баргандардын катарына Атакан Кожоголовду, Нуркыз Караеваны кошсок болот. Калган алып баруучулар келечекте чыгармачылыгы менен өзүн дагы көрсөтөт деген ойдо туралы.

Социалдык-экономикалык жана инновациялык программалардын башкы редакциясы да Коомдук телерадиокорпорациясындагы базасы бай борборлордун бири. Анын адепки негизделиши 1962-жылга туура келет. Андан бери саясый-экономикалык программалардын чордону болгон редакциянын иш тажрыйбалары тапталып, өнүгүүнүн өрүшүн беттеп келет. Көбүн эсе ал жерде даярдалган программалар менен долбоорлордун багыты социалдык-экономикалык мүнөзгө ээ. Саясат, экономика, билим берүү, өлкөнүн агрардык тармагын өнүктүрүү, деги эле заманбап коомдун өнүгүшү сыяктуу маанилүү багыттардын бардыгы - социалдык-экономикалык жана инновациялык программалардын башкы редакциясынын фундаменталдык темасы. Автордук программалар, түз эфирлер менен алыскы жана жакынкы чет өлкөлөр менен болгон байланышты камсыздаган телекөпүрөлөр, мамлекеттик масштабдагы актуалдуу окуялардан уюштурулган трансляциялар - социалдык-экономикалык жана инновациялык программалардын башкы редакциясындагы кызматкерлердин күчү менен даярдалат. Реформалык кадамдарга жараша социалдык-экономикалык жана инновациялык программалардын башкы редакциясы аталыштарын бир канча ирет өзгөртүүгө барды.

- 1990-1991-жылдар аралыгында саясый, экономикалык, айыл чарба программаларынын редакциясы;

- 1998-жылы «Ата-Тоо» маалымат-аналитикалык борборунун алдындагы «Ата Журт» чыгармачылык-өндүрүштүк бирикмеси;
- 2005-жылдын апрель айынан тартып социалдык-экономикалык программалардын башкы редакциясы;
- 2008-жылдан бери Социалдык-экономикалык жана инновациялык программалардын башкы редакциясы деген аталышта иш алып барып келе жатат.

Мына ушул социалдык-экономикалык жана инновациялык программалардын башкы редакциясында элге кеңири таанымал болгон Жумакай Орунтаев, Александра Черемушкина, Рыскул Айталиев, Октябрь Эмилов, Арзыгул Караев, Рыспек Мамытов, Мырзакул Мамбеталиев, Нышанбек Кочкоров, Макен Чекиров, Дүйшөнөлы Мамбетөмүров, Каныбек Абдыкадыров сыяктуу кара кылды как жарган калыс материалдардын авторлору иштеген. Ошол чыгаан журналисттердин ысмы азыр дагы жаш калемгерлерге үлгү.

Азыр КТРКда «Ой ордо» деген ток-шоунун алып баруучулары Алмаз Касымалиев, Эркин Рыскулбеков түз эфирде окуяны үстүртөн гана билбестен, анын өзөгүнө сүңгүп кирип, объективдүү, так жана салмактуу, профессионалдык деңгээлде өткөрүшөт.

Коомдук телерадиокорпорациясынын көрсөтүүлөрүнүн дагы бир учун чойгон чоң студия бар. Ал жаштар студиясы. Андагы чыгармачыл жамаат «Акыл ордо» интеллектуалдык долбоорун, «Контрольная для взрослых», «Балдардын сынагына сынбайсызбы?», «Түнгө карай», «Сегодня ночью» ток-шоу программаларын, «Ата-энелерге» деген көрсөтүүлөрдү даярдандан тышкары, «Кыргызстандыктар» деп аталган

атайын репортаждардын жана дагы Бишкек-Анкара-Баку телекөпүрөсүнүн эфирге чыгышын камсыздап келишет. Ал эми ушул эле жаштар студиясынын чыгармачыл тобу даярдаган «Тушоо кесүү», «Житейские мелочи», «Жаштар КГ», «12 раунд» ток-шоу программалары, «Любовь случается» реалити-шоусу, «Унуталбайм» теленовелласы, «Капкан шоу» көңүл ачаар программасы, «Технология мечты» атайын репортажы, 2010-жылдагы Ош окуясынан даярдалган «Голос молодежи» атайын репортаждарынын сериялары, акыркы жылдары тартылган жаңы жылдык дискотекалар, махабат майрамына арналган «Айымдар аянты» жылдыздардын майрамдык телесынагы, эгемендүүлүктүн 20 жылдыгына арналган «Мекеним, Кыргызстан!» майрамдык концерти санай берсе, дагы-дагы далай дайындуу программалар көрүүчүлөрдүн алигүнчө эсинен кете элек. Демек, бул жаштар студиясындагы жалпы чыгармачыл топтун чыныгы чыгармачыл дарамети. Алардын талантына баа берүүдө ошол программаны обого алып чыккан алып баруучулардын ордун дагы өзүнчө чоң тамгалар менен бөлүп көрсөтүүгө милдеттүүбүз. Талыкпас аракеттин акыбети кайтып, жаштар студиясы КТРКнын 2009-жылдагы мыкты редакциясы деп табылган. 2010-жылдын мыкты телешоу программасы катары таанылган «Контрольная для взрослых», «Балдардын сынагына сынбайсызбы?» көрсөтүүсү КТРКнын мыкты редакторлугу номинацияларында жеңүүчү табылган. КТРКнын 2010-жылдагы мыкты редактору деген наамды да жаштар студиясынын өкүлдөрү өз канжыгасына байлашкан эле. КТРКнын 2010-жылдагы мыкты алып баруучусу деген номинация боюнча жеңүүчү дагы жаштар студиясынын чыгармачыл жамаатынын өкүлдөрүнөн болгон.

Мындай алынган сыйлыктардын катарын Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин, Экономика министрлигинин, Маданият министрлигинин, Саламаттык сактоо министрлигинин, Жаштар министрлигинин дагы башка мамлекеттик бир катар ведомстволордун дипломдору менен Ардак грамоталары да толуктайт.

Баянымдын нугун радио багытына бура турган болсом, 1931-жылдын 19-декабрында Кыргызстанда биринчи ирет радиотолкунунда жаңылыктардын топтому тааныштырыла баштаган. Ошондон бери карай, радиугармандар жаңылыктарды күтүп уга турган болушту. Андагы айтылган коомдук, саясий жаңылыктардан тышкары, аба ырайы тууралуу маалымат угармандар үчүн күнүмдүк турмуш шартындагы зарыл билдирүү катары кабыл алынып калды. 82 жылдык карт тарыхы бар Кыргыз радиосунун иш салты учурда «Биринчи радио» тарабынан татыктуу улантылып келе жатат. Бүтүндөй республика аймагын камтыган аталган радио азыркы тапта өз уктурууларын FM диапазонунда гана эмес, Intelsat 904 спутниги аркылуу да угармандарга сунуштап келет. Радионун жаңылыктар кызматы бир гана жергиликтүү маалыматтардын топтому менен чектелбейт. Кабарлардын ар бир чыгарылыштарында эл аралык маалыматтардын дагы топтомуна убакыт бөлө билет. Демек, андагы баяндалган ар бир жаңылык, өлкө аймагындагы 5 миллиондон ашык угармандарга эле эмес, ошол жыштыкты жыдыбай кармап, угуп келген алыскы жана коңшу өлкөлөрдүн жарандары үчүн дагы кыйла жеткиликтүү. Мындай мүмкүнчүлүккө ээ болгон азырынча өлкөдөгү бирден-бир радио - ушул сөз болуп жаткан «Биринчи радио» гана. Анын атылышынын дагы бир канча ирет өзгөртүлүп келгендигин эске алганда, буга чейин «Биринчи радио» – «Кабарлар»

радиосу деген ат менен угармандарга белгилүү болчу. Радиодо деле түз эфирлер уюштурулуп, андагы талкууга бийлик өкүлдөрү, коомдук ишмерлер катышып, угармандардын актуалдуу темаларга тиешелүү болгон бир катар суроолоруна жооптор берилет. Коомдо болуп жаткан ар бир окуя «Биринчи радионун» көз жаздымынан калбай, толугу менен ой-пикирлердин тең салмактуулугу сакталуу менен ачык-айкын чагылдырылып келет. Заман талабы өзгөргөн сайын радио менен теленин эриш-аркак иш алып барышы кадыресе көрүнүшкө айланды. Анын бир мисалы, Коомдук телерадиокорпорациясында «Тема дня» радиодолбоору эфирге чыгып, угуучулар тарабынан да, көрүүчүлөр тарабынан да жылуу кабыл алынды. Андагы талкуулаган күндүн актуалдуу темасы аудиториянын ар бир мүчөсүнүн ой-пикири менен эсептешип турарын эске алышыбыз керек. Кезегинде Роза Отунбаева өлкө президенти болуп турганда «Биринчи радионун» имиджи артты. Анткени, мамлекеттин 1-адамы катары президент өзү, «Биринчи радиого» жума сайын эксклюзивдүү интервью берип, өлкөдөгү орчундуу маселелер менен катар, орун алган көйгөйлүү жагдайлар, аларды жоюунун жолдору тууралуу калкты кабардар кылып турууну салтка айландырган. Ал программа «Биринчи кабылдама» деп аталып коомчулук жакшы самаалык катары жылуу кабыл алган. Уктуруу бийлик менен элдин ортосундагы көтөрүмдүү көпүрөнүн милдетин аткара алды. Аны баамдаган угармандар мамлекет башчысынын өзүнүн оозунан өлкөнүн социалдык-экономикалык турмушундагы оң жылыштарды угуп, ынанып турушту.

Радиодогу жаңылыктар орус жана кыргыз тилдеринде эфирге чыгарылат. Кабарчылардын окуя болуп

жаткан жерден даярдаган репортаждары, эксперттердин комментарийлери уктуруунун актуалдуулугун арттырат.

«Шашкеге шашпай» аттуу радиодолбоор Биринчи радиодогу маалыматтык ток-шоу программасынын жаңы үлгүсү. «Радиокүзөт» программасы менен «Деджурный по радио» уктуруулары радиодогу эл күтүп уккан программалардын катарын толуктай алды. Ошол уктуруулар аркылуу радиого кулак салган ар бир жаран айрым бир түшүнүксүз суроолоруна жооп алып, кызыктуу маалыматтардын маанисине кайдыгер карашпайт.

Аналитикалык багытта даярдалган «Сереп» программасы коомдогу актуалдуу көйгөйлөрдү көтөрүп чыгып, тандалып алынган тема боюнча журналисттин иликтөөлөрү менен тааныштырат. Ошол эле радио программалардын катарында калктын саламаттыгы үчүн кам көргөн «Радиоклиника» уктуруусу түз эфирдин режиминде иштеп, медициналык адистердин катышуусунда ден соолукту коргоого багытталган пайдалуу кеңештерди сунуштайт. «Инсанат» уктуруусу күнүгө эфирге чыгып, элге төбөсү көрүнгөн инсандардын саясаттан тышкаркы турмушу, чыгармачылыгы тууралуу баяндайт. Саясат айдыңында «Биринчи радионун» төө көтөргүс милдеттеринин катарында дагы бир белгилөөнү талап кылган учурлар бар. Алардын бири Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин ар аптанын шаршемби жана бейшемби күндөрү өткөн жалпы жыйындарынын жүрүшүн тасмага түшүргөн ретрансляциялоо программасы. Анда парламент тарабынан көтөрүлүп жаткан маселелердин ийне-жибине чейин толугу менен тааныштырылышына шарт түзүлөт. Суткасына 18 саат бою иштеген «Биринчи радио» саясый,

социалдык, спорт жана маданият багыттарындагы уктурууларынын ракурсун кеңейтип, суткасына эфирге чыгуучу убактысын 24 саатка чейин, же күнү-түнү тынымы жок иштөөнү мерчемдеп жаткан кез.

Радиодогу үндүн метафоралары тууралуу токтоло турган болсом, эфирдеги баяндалып жаткан ар бир маалымат эмоционалдык түскө ээ болгондуктан, анын мазмуну аудитория үчүн окуяга көзү менен күбө болуп жаткандай таасир калтырышы керек. Акустикалык табияты жагынан радио вокалдык – «живописстик» жөндөмдүүлүккө ээ. Ошондуктан, радионун тили жаратылышынан метафоралуу. Андагы программалардын акустикалык таасири дикторлор менен алып баруучулардан, режиссерлордон угуучулардын эс-тутумун бекемдөөгө негиздеп, иш алып барышын талап кылат. Мисалы, радио эфиринен берилген чымчыктын үнү аркылуу угарман элет элесин, же токойлуу черди көз алдына тартат.

Адам баласынын фонологиялык угуу сезими радиотекстте айтылып жаткан маалыматтын маанилүү жерин өзү гана тандап, таап алууга жөндөмдүү. Мындай касиет экспериментаторлорго да жардам берет. Радиокурстун жүрүшүндө үндүн метафорасы дүйнө таанымдын виртуалдык образын түзүп, улуттук-маданий баалуулуктардын социумун негиздөөчү булак.

Үндүк метафора үндүн тембри, ыргактуулугу, ритми, паузалык тынымы аркылуу камсыздала турган нерсе. Радиорекламалык текстте угармандын рецепциясын болжолдоодо маалыматтын стилистикалык жактан, так маркировкалангандыгы чоң жардам берет.

Союз тушунда биринчи жолу радио 1924-жылдын 23-ноябрында «РОСТА» радиогазетасынын чыгышы менен катарлаш ишке кирген. Ошол Бүткүл союздук

радионун ишинин жанданышына, угуучулурдын сүймөнчүлүгүнө ээ болушуна ал кездеги Гурин Александр Иосифович, Цвиленов Александр Николаевич аттуу туңгуч дикторлор менен катар эле Александр Иванович Скавронский менен Александр Щагин аттуу артисттер чоң салымын кошкон. Алар Бүткүл союздук радиодогу дикторлордун алгачкы ядросу катары таанылат. Ошол жамааттын арасында айымдардан чыккан биринчи диктор - Зинаида Петровна Ремизова болгон. Радионун баштапкы структурасында маалыматтар эки үн менен окулчу. (Эркек жана аял үндөрү кезектешип). Анткени, радиодогу айым дикторлордун үндөрү жумшак угулгандыгы, текстке маанилүү деңгээлде жылуулук маанайды тартуулагандыгынан тышкары, эмоционалдуулук менен ишенимдүүлүктүн бекем пайдубалын түзүп турат.

1930-жылдары радиодо театр менен кинонун таанымал артисти Осип Наумович Абдулов, СССРдин эл артисти Василий Осипович Топорков, алгачкы режиссер Александр Николаевич Степанов, дикторлор тобунун туңгуч негиздөөчүлөрү Вадим Александрович Гладкий, Михаил Михайлович Лебедев иштеп, алардын атагы алыска кеткен. Ошол жылдары диктордук кесиптин өзгөчөлүгү артып, радиодогу көркөм окуу искусствосунун кышы кынала баштаган. Микрофон алдында аудиторияга кайрылуу менен миллиондогон угармандарды ар тараптан кабардар кылуучу маалыматтар тааныштырылып, агитациялык материалдардын публицистикалуулугу арткан. Көркөм сөздүн кудурети менен радиоочерк жанры жанданып, анын таасири менен эмоционалдуулугу жогорулаган. Мына ушул талаптарды орундатууда дикторлорго артылган жоопкерчилик дагы күчөгөн.

Бара-бара радиодогу тилдик өзгөчөлүк менен анын маданияты аныктала баштаган. Болбосо, бир уккан кишиге радионун тили маалыматтык, агартуучулук, саясат таануучулук тарабына ыктагандай туюм калтырышы мүмкүн. Антип, бир беткей саясый өнүттөгү өзгөчөлүктөргө эле көңүл бөлбөй, радионун тилиндеги пафосу жогору, көркөм сүртүмдөрү бай тил казыналарынын колдонулуп жаткандыгын да жаадыдан сырт калтырууга болбойт.

Радионун тили өзгөчө тил. Ал күнүмдүк турмушта колдонуучу сөздөрдөн айырмаланып, өзүнүн көркөмдүгү, образдуулугу жана метафоралуулугу менен бөтөнчөлөнүп турат. Лексикасы жагынан да түркүн түстүү. Ошондуктан радионун тили адамзаттын ар тараптуу ишмердүүлүгүн чагылдырууга ылайыкталып, бардык маалыматтарга көңүл бурулат. Анын ичинде байыркы тарыхый темадан тартып, заманбап ачылыштарга чейин толугу менен камтылып, алардын географиялык абалы боюнча да тең салмактуулук сакталат.

Публицистикалык, илимий – агартуучулук багытындагы, айыл чарба, технология тармактарындагы, көркөм адабий жана маданий чөйрөдөгү программалардын ар биринин өзүнө гана таандык болгон, лексикалык айырмачылыктары бар. Андыктан ар бир алып баруучу жер-суулардын аттарын дүйнө элдеринин ысымдарын, профессионалдык терминдерди грамматикалык жактан туура гана жазбастан, алардын айтылыштарын дагы орфоэпиялык эрежелерге ылайык так айта билүүсү керек. Искусство тармагында кездешүүчү татаал терминдер менен катар эле музыканттардын, аткаруучулар менен композиторлордун ысымдарын айтууда да, тил чайналчу учурлар жолугат. Ошондуктан, алып баруучу, дикторлор бул жагынан текст окууга

көңүл коштук менен мамиле кылууга эч качан жол берилбеши керек. Ошондуктан, бул жагдайда атайын сөздүктөр жыйнагын иштеп чыгууга туура келген. Албетте, ал татаал дагы, түйшүгү менен убаракерчилиги арылбаган тынымсыз эмгекти талап кылат. Кезегинде 1941-жылы эле, мындай жоопкерчиликти СССР Илимдер Академиясынын мүчө-корреспонденти Д. Н. Ушаков, андан кийин Москвадагы Мамлекеттик университеттин профессору К. И. Былинский өз моюндарына алышып, татыктуу эмгек менен мыкты жаратмандык кылышты. Анын жыйынтыгы менен биринчи жолу дикторлорго арналып жарыкка чыккан сөздүк 1951-жылы окурмандардын колуна тийди. Анда 5 миңге жакын сөз топтолуп, ага «Дикторлорго жардам» деген аталыш берилген. Ушундай эле сөздүктүн экинчиси арадан үч жыл өткөн соң, 1954-жылы басылып чыкты. Анда 35000 сөз камтылган. Аталышы «Словарь ударений. В помощь диктору» делинет. 1967-жылы дагы жаңы сөздөр менен толукталып, 63 миң сөздөн турган сөздүк жарык көрсө, «Словарь ударений для работников радио и телевидения» аттуу сөздүк 75 миң сөздү иргеп чыккан. Бул жерде МГУнун профессору, филология илимдеринин доктору Дитмар Эльяшевич Розенталь башында турган окумуштуу лингвисттер жана Бүткүл союздук радионун дикторлор бөлүмүнүн жалпы жамааты чоң эмгек кылышты. Сөздүк чыгаруу ошону менен эле токтоп калган жок. Андан бери жарык көргөн соңку эки сөздүк ошол Бүткүл союздук радионун дикторлор бөлүмүнүн редактору Флоренция Леонидовна Агеенко тарабынан окурмандардын колуна тартууланды.

Радиодогу дикторлордун дагы бир маанилүү ролу тууралуу айтпай кетүүгө болбос жагдайлар бар.

Анткени, радио улуттар ортосундагы ынтымакты бекемдеп, патриоттук сезимди курчута турган маанилүү каражат. Ошол себептерди эске алып радиодо ар улуттун өз тилинде программасы болсун деп, дикторлорду да, ошол ар тилде сүйлөй билгендерин тандап ишке алууга туура келген. XX кылымдын 30-40-жылдары массалык радиофикация жүрүп, андагы белгилүү репродукторлордун кара тарелкалары ар бир үйгө толук жетпесе да, ар бир айылга жетип, таңкы саат алтыдан тартып түндүн бир оокумуна чейин үнүн басчу эмес. Андагы эл радиону сөз маданиятынын туруктуу агартучусу катары кабылдашкан. Ал кезде айтылган сөздөрдү кеп куржунуна топтоп, маданияттуу болууга ар бир угарман умтулушкан. Андыктан бул жерде бир гана дикторлордун эмгегине көз артпай, эфирден сырткары турган журналисттер менен редакторлордун эмгегин да эске ала кеткенибиз жөн.

Жалпы эле сөздөрдүн туура айтылышы адабий кептин типтүү нормаларына салынат. Ошого карап стилдик форма калыптанат. Ал кептин (речтин) музmunуна, анын жанрына, баарлашуунун абалына, алып баруучу менен байланышып жаткан аудиториянын мүнөзүнө жараша аныкталат.

Адатта сөздөрдү туура айтуунун адабий шартында негизги үч стиль белгиленет.

Жогорку стиль – ораторлук (чечендик), академиялык (илимий) жана поэтикалык (көркөм) кептин керегеси болуп саналат. Андагы айтылган ар бир сөздүн угулушу жагынан дааналыгы байкалып турууга тийиш. Ошондой эле ар бир сөз эстетикалык жогорку таасирге ээ болушу керек. Стилдин бул түрүндө өкмөттүк документтер, маанилүү расмий маалыматтар окула

тургандыгын эске алууга туура келет.

Нейтралдуу стиль – күнүмдүк кепте, кайталанма абалда колдонула турган стилдердин бири. Андагы сөздөр стилистикалык жактан көркөмдөлбөйт деле. Ошондуктан, нейтралдуу стиль – таза коммуникативдик каражат катары каралат.

Оозеки стиль – стилистикалык жактан төмөнкү тепкичте турат. Андагы колдонулуп жаткан сөздөрдүн туура айтылышына көп деле маани берилбейт. Анткен менен стилдин бул түрүндө очерктеги каармандардын сөздөрү, корреспонденциялар менен интервьюдагы тексттер болгондуктан, анын сабаттуу жазылышына гана эмес, сабаттуу окулушуна да көңүл бурулганы оң.

Темп менен стилдин бири-бирине түздөн-түз көз карандылыгы жок болгону менен айрым бир учурда аларды салыштырып кароого туура келет. Анткени, жай темп менен окулган текстте айтылгандардын мааниси аудиторияга түшүнүктүрөөк жете терган болсо, ыкчам темпти колдонгон мезгилде баяндалып жаткан тексттин кабылдоосу төмөндөйт.

Сөздөрдү айтуу стилинин бардыгында, адабий жана драмалык элементтерге эле эмес, маалыматтык негиздерге да олуттуу көңүл бурулат.

Радиодо жолуга турган дагы бир көрүнүшкө кайрылсак, андагы маалыматтар жалаң гана алып баруучунун, же журналист менен редактордун карамагындагы иш эмес учурлар да бар. Дегенибиз, башка радиолордон айырмаланып, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин FM 90.2 жыштыгындагы «Парламент» радиосуна баам салган киши, андагы жыйындардан даярдалган репортаждарга, түз алынган уктурууларга күбө болот. Демек, ал жерде тармактык комитеттерде алардын төрагалары, фракция отурумдарында

болсо алардын лидерлери, ал эми пленардык жыйындарда болсо Жогорку Кеңеш Төрагасынын, же айрым бир учурларда вице-спикерлердин алып баруусундагы жыйын жүрүштөрү түз уктурулат. Демек, иш чарага модераторлук кылып жаткан алып баруучунун да, речтик жактан жогору жакта саналып кеткен негизги, үч стилге тиешелүү шартта иштей билүүсү кажет. Бирок, көпчүлүк учурда модераторлордун аталган стилдерге маани бербегендиги да чындык.

*«Замана» таңкы программасынын алып баруучусу,
акын Атакан Кожоголов.*

*«Замана» таңкы программасынын алып баруучусу
Нуркыз Караева.*

Атакан Кожоголов, Нуркыз Караева.

Түз эфир учурунда ар кандай кырдаалдан чыгуунун жолдору, эфирге бөлүнгөн убакытты туура бөлүштүрө билүү

Түз эфирде Кыргыз телерадиосу көптөгөн жылдар бою иштеп келген жана азыр дагы кээ бир көрсөтүүлөр менен уктуруулар түз эфир режиминде өткөрүлөт. Кыргыз телекөрсөтүүсү 1974-жылдарга чейин жалаң гана түз эфирде иштеген. 1975-жылдын май айында «Кадр-3» деген видеомагнитофондун эки комплекси өндүрүшкө киргизилип, кээ бир гана көрсөтүүлөр магниттик тасмага жазылып, анан монтаждалып эфирге бериле баштаган.

Түз эфирдеги алып баруучу менен режиссердун ишин самолетто учуп бара жаткан учкучтун абалы менен, теңдештирген салыштырмалар айтылып жүрөт. Абал чындыгында эле ошондой. Эфирге эң биринчи, катышкан меймандар, көрсөтүүнүн көтөрө турган жүгү, анын тематикасы, алдыга койгон максаты жөнүндө алып баруучу так жана таасын билиши керек. Көрсөтүүнүн, уктуруунун жүрүшүндө катышуучулардан бирөө жарымы таптакыр сүйлөбөй, же талкуудагы темадан четтеп кетиши да ыктымал. Ошол кезде алып баруучу ал кишинин агынан жарылып, ачык сүйлөп беришине мүмкүнчүлүк түзүүгө аракет жасап, темага жакыныраак суроолорду жолдоп, өзүнүн кесиптик деңгээлин мыкты чеберчиликте көрсөтө билиши керек. Анткени, түз эфирди өз нугунда алып баруу, жалгыз гана алып баруучунун башкаруусунда болот. Ошону менен катар түз эфирге берилген убакытты туура бөлүштүрүп, ар бир катышуучунун оюн көрүүчүлөр менен угуучуларга жеткире билүү дагы, алып баруучунун деңгээлине жараша ишке

аша турган нерсе. Кайсыл бир мезгилде убакытты туура бөлүштүрө албаган алып баруучу, эфирге катышуучулардын оюнун туура эмес баяндалып калышына шарт түзүп коюшу ыктымал.

Түз эфирдеги сценарий менен иштей билүүдөн тышкары, көңүл бура турган негизги элементтердин катарына суроолор менен иштөө жагы кирет. Алып баруучунун эфирди алып баруу манерасы, грими, кийими да анын алып баруучулук стилине, көрсөтүүнүн маңызына төп келип турушу кажет.

Акыркы мезгилде бир эле убакта радиодон да, телекөрсөтүүдөн да кете турган программалар пайда болду. Бул соңку жаңылыктардын катарына Биринчи радио менен кыргыз телекөрсөтүүсүнүн обосунан чыга турган «Күндүн темасы» программасы. Анын катышуучуларынын айтып жаткан маалыматтары бир эле мезгилде угармандар үчүн да, телекөрүүчүлөр үчүн дагы жеткиликтүү болуп, эки эфирдин аудиториясын толук камтууга жетишилет. Ал гана турсун, акыркы техниканын жетишкендиктери менен онлайн режиминде чыгып жаткан программалардын интернет-сайттарындагы үлгүлөрү да убакытты туура пайдаланууда утушту гана алып келет.

Алып баруучулук кесип – эл арасында кеңири популярдуулукка ээ болгон кесип. Андыктан, анын ар бир эфирдеги айткан сөзү, элге жеткиликтүү болсун десек, алып баруучу бир гана журналист жазып, даярдап берген текст менен чектелбей, ага кошумча өзү дагы көп окуп, көп даярдыктан өтүүгө туура келет. Жагдайга жараша, сценарийге редакциялык мүнөздөгү алымча-кошумчаларды киргизе билүү дагы, алып баруучуга таандык болгон сапаттардын бири.

Айрым учурларда түз эфирдин убагында кошумча жаңы, оперативдүү маалыматтарды окууга туура келген жагдайлар жолугат. Ошол учурларда режиссердун командасына так реакция жасап, маалыматтын маңызын туура нукка бура билүү, мыкты дикция аркылуу жаңы түшкөн кошумча маалыматты программага жалгаштырып, андан ары ошол баяндалып жаткан текстти ишенимдүү алып кетүү – алып баруучунун чеберчилигинен көз каранды. Анткени, алып баруучуну күтүүсүз объективге алган камераны баштапкы, негизги камерага алмаштырган учурлар болот. Ошондо туура эмес камераны карап алса, алып баруучу эфирде тескери жакты карап сүйлөп жаткандай болуп көрүнөт. Мындай учурда чоочуп кетпей, психологиялык туруктуулукту карманып, коммуникабелдик ыкма аркылуу лидерлик сапатты көрсөтүүгө туура келет. Ал үчүн кошумча келген жаңы маалыматты түз жеринде баяндаган сыяктуу, ошол кабардын ички маңызын түшүнө билүүгө болгон алып баруучунун аракети күч болуш керек. Союздун тушундагы эфирге чыккан ар бир дикторго коюлган талап өтө катуу болчу. Логиканы таппай, басымды туура эмес коюп окуган диктор, летучкалар сайын сындалып, алды ыйлап чыккан дагы күндөр болгон. Айрыкча, француз, орус фамилияларды айтканда бир туура эмес басым жасалып кала турган болсо, летучканын баяндамачысынын сынынан сынам деген санаркоолор эле канчага турчу?! Анан калса, ошол союздун тушунда өткөн ар бир летучкалар орус тилинде болуп, ал тилди жакшы билбегендер арасында кыжаалатка түшкөндүк байкалчу. Себеби, аларга мыйыгынан күлүп мамиле кылган билермандар да жолукпай койчу эмес да. Ошондой муздак жылмаюуну көрбөйүн деген андагы аракетчил дикторлор

эки тилдин чебери болуп чыккан деңгээлге жетишкен. Анткени, ар бир диктор эфир толкунунда эч кимден суроо-сопкутсуз эле, ар бир үй-бүлөнүн мүчөсү катары алардын чөйрөсүнө аралашкан туруктуу мейманга айланат. Ошол себептен, алып баруучуларды ар бир катардагы жарандардын дагы, жакын таанышындай кабыл алганы бекеринен эмес. Андыктан, ошондой эл кадырлап турган салабаттуу, сабаттуу дикторлор «жылдыз» оорусуна чалдыкпай, тескерисинче, элдин көзүндөгү адам катары алдыдагы жоопкерчиликтүү милдеттерине артыкча абийир менен мамиле кыла билишкен. Азырчы?! Тилекке каршы азыркы күндө эфирден өз ордун таба электе эле, «жылдызы жана электе эле», «жылдыз» дартына чалдыгып калган, алып баруучуларды көргөндө, көңүлүң кирдейт экен.

Алып баруучу күбө болгон жагдайлардын баары эле анын, же режиссердун кетирген жаңылыштыктарына тиешелүү боло бербейт. Айрым учурда түз эфирдин убагында күлкү келтирерлик жагдайлар да жолугат. Анда алып баруучу абалдан кантип чыгып кетиши керек? Бул жагынан алганда азыркы эфирди алып баргандар арасында күлсө күлүп, өздөрүн эфирде эркин сезген убактар көзгө урунат. Андай абал ток-шоу, же маданий –көңүл ачаар программаларын алып барган алып баруучулар үчүн өөн көрүнбөшү мүмкүн, бирок, маалымат-аналитикалык программалардын алып баруучулары үчүн бул – эфирде жол берилбей турган нерсе. Ушул жерден өзүмдүн тажрыйбамдагы бир учурду эскерип өтөйүнчү. Илгери редакторлор ар бир кварталдын акырында планын биринчилерден болуп ашыгы менен аткарган саанчыныбы, чабандыбы студияга чакырып, эфирге чыгарышчу эле. Бир күнү студияга Көккөзова деген саанчы эжени чакырып келишти. Ал

киши сабаты жоюлбаган жан экен, Керимбаев деген редакторубуз бар эле, анысынан деле кабар албай, чакырып алыптыр. Саанчы эже сабаты чала жоюлган, анысы аз келгенсип, мурдунун суусун шор тартып туруп, жеңи менен аарчып койгон адаты бар экен. Офелия Эркинбаева режиссер эле, «айланайын эжекебай мобу кызыл жарык жанганда сүйлөп, өчкөндө туруңуз, мурдуңузду тарта көрбөңүз» деген эскертүүлөрдү жакшы эле айтып, түшүндүрүптүр. Эфир башталганда тиги эжеге, -«эжеке, сиз бүгүн милдеттенмеңизди аткарган турбайсызбы. Телекөрүүчүлөргө ийгиликтериңиздин сырын айтсаңыз?»- деп кайрылып ири планга алганда эле мурдун шор тартып, жеңи менен аарчып алды. Режиссер «эже колунуздан келсе кагаздагы анча-мынча сөздү жаттап алсаңыз»- деген экен. Ал кезде кандай текст болбосун «КПСС БКнын Пленумдарынын чечимдерине шыктанып», - деп баштачубуз. Тиги эже тили бисмилда дегенде эле «Быбыкыкынын» дегенде эле кармана албай күлүп жиберсем болобу, Саанчы мени карап туруп, «эмне күлөсүң?» дегенде «өлдүм», - дедим денем муздап. Анан текстти ары карады, бери карады да, -«ээ, өлүгүңдү көрөйүн унутуп калбадымбы», - деп алаканын шак коюп, анан ордуна туруп кетип калды. «Түз эфирде ушинтет деген эмне шумдук», - деп элдин баары-ызы-чуу. Эртеси БКнын пропаганда бөлүмүнө чакырып, «эмне күлөсүң?» - деди эле, «быбыкыкынын дегенде чыдай албай кеттим» десем пропаганда бөлүмүнүн башчысы өзү да күлүп жиберди.

Эми бүгүнкү күндүн мисалында дагы бир жагдайды баяндайын дедим. Коомдук телерадиокорпорациясынын эфиринен кеткен көрүмдүүлүгү жагынан рейтинг жогору турган «Ыңгайсыз суроолор» аттуу программа бар. Анын чыгарылышында талкууга коюлган

маселени жактаган да, жактабаган да тараптардын пикирлерине орун берилет. Курч көз караштар айтылат. Ошондой учурлардын биринде Жогорку Кеңештин депутаты Турсунбай Бакир уулу менен «Демократиялык коалиция жана жарандык коом» өкмөттүк эмес уюмунун атынан Динара Ошуракунова катышкан программада кайым айтышуунун акыркы кульминациясы жаакташкан деңгээлге чейин өсүп кеткен. Ошондо алып баруучунун милдети кандай болуш керек эле? Албетте, андай учур болот деп ойлобогондуктан, алып баруучунун ага даярдыгы жок эле. Ошондуктан, алып баруучу эфирге чыгаарда ар кандай жагдайлардын жандырмагын эсине түйүп, абалдан чыгуунун амалын биле жүргөнү дурус болмок.

Анын үстүнө азыр интернеттин заманы болуп жаткан соң, түз эфирдеги айрым бир жаза тайып алуу фактылары, интернет-видеосервистерде талкууга жем таштаган факт болуп калып жатпайбы. Глобалдык интернет түйүндөрүндө андай мисалдардын бир тобун табууга болот. Анда бир гана кесипкөй журналисттер менен алып баруучулар кабылган ыңгайсыз абалдар эле эмес, режиссердун, операторлордун жаңылыштыгы менен кетип калган туура эмес кадрлардын катчылыктарын деле жолуктурууга болот. Андыктан түз эфирде опурталдуулук болбойт деп, эч ким кепилдик бере албайт. Жада калса, ошол түз эфирдеги маекке катышып олтурган саясый белгилүү личносттор болобу, же катардагы жаран болобу, өзүнүн өзгөчөлүү ою менен эфирге келгенби, алардын эч кимисин, түз эфирдин убагында токтотуп койчу учурлардан коргоп кала албайсың. Ошол эле интернет булактарында ааламдын бардык бурчуна тараган бир мисалга токтолуп кете турган болсок, АКШ президенти Барак Обама

интервью берип жаткан учурда студияда айланып учкан чымын анын айласын кетирген жери бар. Бул майда сезилгени менен түз эфирде орунсуз көрүнө турган шарт. Анан дагы, түз эфир учурунда алып баруучунун жанына утур-утур чуркап келип, анын кейпи-башын түзөп, карап турган дагы бир туруктуу өкүлдөр бар. Алар гримёрлор. Кээде алардын алып баруучуну жасалгалап жаткан учурларынын кадрга чыгып кеткен убактары болуп калат.

Түз эфирде ыңгайсыз абалдар гана эмес, туш келди ирээти жок көрсөтүүлөрдүн да орун алып калган учурлары жок эмес. Буга 2005-жылы болгон март революциясынын тушундагы мисалдар далил. Ал учурда УТРКнын эфиринен туш келди маектердин берилип жатышы, бир жагынан программалык сетканын ирээтин бузса, экинчи жагынан ошол учурда, эл коомдогу чыныгы турмуш картинасынан кабар алууга, кулак түрүп турушкан убак болчу. Андагы көчөдөгү баш аламандыктардан улам, эфирге «Ким чыгып, кандай позициясын таңуулашы ыктымал? - деген кооптонуулардын болгону жашыруун эмес. Анткени, андагы көчөдөгү кырдаалдын сүрү да бир укмуш эле! Ошондо «Замана» таңкы программасы кырдаалдын күрөө тамырын туура кармай билип, элге так маалыматтарды берип туруудан тайсалдаган жок.

Дегинкиси, түз эфир учурунда кооптуу көрүнүштөр, күлкүлүү учурлар менен катар эле кээде кейиштүү кемтиктер көзгө урунбай койбойт. Орус телеканалдарынын бири НТВ аркылуу эфирге чыгып келе жаткан «К барьеру!» ток-шоу программасын алып көрө турган болсок, анын сюжеттик схемасы деле «Ынгайсыз суроолор» көрсөтүүсүнөн анчалык деле айырмаланбайт. Ага катышкан белгилүү инсандардын сөз эрөөлүндө,

кайсыл бир талкууга чыккан актуалдуу теманын алкагында карама-каршы көз караштардын кагылышы жүрөт. Анда тараптар өз көз караштарын публика алдында ачык билдирип, ой-пикирлерин тактап алуу каадасын кылышат. Студиядагы дискуссиянын жыйынтыгын чыгарууда, секунданттын да ролун аткарган алып баруучунун ордун унутта калтырууга болбойт. Ошол эле талкууга коюлуп жаткан теманын алкагында көрүүчүлөр арасында интерактивдик добуш берүү процесси да теңкатар колго алынат. Андагы берилген добуштардын жыйынтыгы, оппоненттердин көз караштары бири-экинчисине дал келдиби, же жокпу? – бул суроолор көрсөтүүнүн акырында гана белгилүү болот. Ар аптанын бейшемби күндөрү саат 22.40та обого чыга турган «К барьеру!» программасын белгилүү алып баруучу Владимир Соловьев эфирге алып чыгат. Ал көз караштардын тең салмактуулугун кармагып, талкуу жүрүшүнө калыстык кылат. Талкуу таймашынын тыянагын жарыя кылат. Ушул эле Владимир Соловьевдун алып баруусундагы «Воскресный вечер с Владимиром Соловьевым» коомдук-саясий телевизиондук журналына баам салып көрө турган болсок, ал бир эле мезгилде ток-шоунун, телекөпүрөнүн жана интервьюнун элементтерин камтып турат. Тележурнал - коомдук турмуштун саясий, экономикалык, социалдык сүртүмдөрүн, шоу-бизнес, кино, спорт багытындагы актуалдуу аспектилерди ачып берүүгө арналган жума жыйынтыгын чыгаруучу телепрограмма болуп саналат. Владимир Соловьев көрсөтүүнүн автору жана алып баруучусу катары, программага чакырылган эксперттер менен катар телекөрүүчүлөр менен дагы жыйынтыкталган жуманын жаамы журтка жар сала турган жактарын кенири талкуулайт. Андагы айтылган

пикирлердин көп пландуу бүтүмүн чыгарып, талкууда такталган таамай ойлордун ордосун таба билет. Көрсөтүүдө камтылган интервью, «тегерек стол» жана «телекөпүрө» түшүнүктөрүн да теориялык жактан чечмелеп көрөлүк.

«Интервью» – англис сөзү. Кыргыз тилине которгондогу мааниси жолугушуу, аңгеме дегенди билдирет. Бул негизинен алып баруучунун атактуу адам, же окумуштуу, өз ишин профессионалдык денгээлде билген личность менен болгон баарлашуусу. Бул көрсөтүүнү же уктурууну эфирге чыгарууда алып баруучу суроо берет, көтөрүлгөн тема жөнүндө айтып түшүндүрөт, эң негизгиси интервью берген адамдын сөздөрүнө маани берип, угуп, анан уланта алат. Интервьюга пресс-конференция такыр окшошпойт. Анткени, пресс-конференцияда түз катышкан элге кайрылуу жасалып, бул жерде бардыгына бирдей материалдар (пресс-релиздер) таратылып берилет. Ошондон улам, суроолорду журналисттер бири-бири менен такташып олтуруунун зарылчылыгы жок. Ошол пресс-конференцияда айтылган ойлор «окуялар менен фактылар жөнүндө» гана билдирилген маалыматтарды камтыйт.

Алып баруучу эфирде берилген суроолорго толуктоо катарында чыгармачылык менен мамиле жасап, монтаж убагында берилген суроолорго толуктоо катарында, ар кандай комментарияларды кошо алат.

Телекөрсөтүүдөгү интервью биргелешип даярдалган чыгарма катары кабылданылып жүрөт. Жаңыдан журналисттик ишке алып баруучулукка кадам койгон жаштардын басымдуу бөлүгү суроо берүү процедурасын баарынан жеңил нерсе катары баалашы да мүмкүн. Бирок, антип баа берүү тап-такыр туура болбой калат. Мисалы, студиядагы өкүлдөргө бериле турган

суроолор алдын ала даярдалып, талкуудагы теманын тамырын кармай билиши керек. Ал тургай баарлашунун жүрүшүндө айтылган маалыматтардын негизинде жаралган кошумча суроолор дагы болот. Мында эмне үчүн? эмнеге? деген сыяктуу женил-желпи суроолор эмес, теманын талылуу жерин табууга жардамчы боло ала турган, орундуу суроолордун жолдонушу кажет. Ал үчүн алып баруучунун кругозорунун тереңдиги, ой чабытынын кенендиги талап кылынат.

«Тегерек стол» – бул көрсөтүүнү же уктурууну алып барууда журналисттин модераторлук сапатка ээ болушу талап кылынат. Тактап айтканда, журналист бир эле мезгилде алып баруучу дагы, уюштуруучу дагы, студиядагы бардык процесстерге баам салып турган, программанын кожоюну катары да иш алып баруусу зарыл.

«Телекөпүрөнү» алып барууда ар кандай оймаксаттардын кагылышуусу дискуссияга айланып кетиши мүмкүн. Акыркы мезгилде жанрлардын ушул түрүнө эфирдик убакыттын көбүрөөк бөлүнгөндүгүн да байкоого болот. Эфирдин мындай түрүндө алып баруучу көрсөтүүгө, уктурууга катышкан ар бир адамга өз убагы менен сөз кезегин ыйгара билип, ошол эле мезгилде алардын айтып жаткан оюнун жыйынтыкталышын да талап кыла билген чеберчиликке ээ болушу керек. Алып баруучу импровизацияны колдонуп, уктурууну, көрсөтүүнү өз нугунан чыгарбоого, айтылып жаткан теманын алкагынан четтеп, башка темага өтүп кетүү көрүнүштөрүнө жол бербөөгө тийиш.

Деги эле коммуникативдик процессте түз эфирдин толук кандуу параметрлерин маалыматтын ыкчамдыгы (оперативдүүлүгү), эки тараптуулугу (көз

караштардын тең салмактуулугу) жана көтөрүлгөн маселенин глобалдуулугу камсыздайт.

Телекөрсөтүүдөгү түз эфирлердин өнүгүү тенденциясын ар кыл этаптан алып кароого болот. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, ошол мезгилдик структура негизги 2 милдетти аныктайт. Атап айтканда, коомдун саясий турмушун либерализациялоо жана демократиялаштыруу – биринчи негизги милдет болсо, экинчиси – аудиториянын жаңы приоритеттерин аныктоо болуп саналат.

Түз эфир – оперативдүүлүк, глобалдуулук жагынан гана артыкчылыкка ээ болбостон, ошол эле учурда коомдун социалдык көйгөйлөрүн чечүүдө, ички жана тышкы саясатта чечкиндүү чечимдерди кабыл алууда, андан тышкары шайлоо компаниялары сыяктуу саясий өнөктүктөрдө, эң бир кубаттуу маалымат куралы болуп бере алат.

Террористтик акт, техногендик кырсыктар сыяктуу өзгөчө кырдаалдардын учурунда да түз эфирлердин мааниси зор. Анткени, ошол түз эфирлер аркылуу, калкка туура түшүндүрүү иштери жүргүзүлүп, тиешелүү адистердин пайдалуу кеңештери да берилип турат. Анын жүрүшүн түз эфирде тасмага тартуучу чыгармачыл топ, атайын эрежелерге баш ийип, массалык маалымат каражаттары тууралуу мыйзамдын алкагынан ашып өтпөгөндөй шартта иш алып барышы керек. Ал жерде атайын кызматтагы өкүлдөрдүн тоскоолдугуна кабылбай, жарандардын ден соолугу менен коопсуздугуна залал келтирип албоо тууралуу эскертүүлөр камтылат.

Алып баруучунун аудитория менен иштей билүүсү, көрөрмандар, угармандар менен болгон байланышы

Аудиториянын көңүлүн бурууда дароо эле талкуудагы теманын маңызынан кеп баштап эмес, адегенде алып баруучу эфир алдындагы эл менен, студиядагы меймандар менен расмий шартта амандашып, анан талдоого чыга турган теманын мыңызынан түшүнүк берет. Мындай салт күнүмдүк жашпоодо эле эмес, расмий жолугушууларда, эфир толкунунда колдонулуп жүргөн туруктуу көрүнүш. Анда мезгилдин ыңгайына карап, колдонула турган саламдашуунун түрлөрү бар. Мисалы, жалпысынан эле саламатсыздарбы деп учурашкандан тышкары, кутмандуу таңыңыздар менен, кутмандуу күнүңүздөр менен, кушубак кечиңиздер менен, деген сыяктуу сөз тизмектиринин алмашылып колдонулуп жүргөнү белгилүү. Кандай гана саламдашуу болбосун таасын жана так айтылышы керек.

Ал эми көрсөтүү, же уктуруу жыйынтыкталып жатканда алып баруучунун милдеттүү түрдө орундай турган озуйпаларынын бири, бул эмки эфирден жолугушканга чейин амандык тилеп – коштошкондугу. Мындай стереотип деле, мезгилдин кайсыл убагына тийиштүү болсо ошого карап, мисалы: күнүңүздөр көңүлдүү улансын, кечиңиздер кушубак улансын, түнүңүздөр бейпил болсун деген сыяктуу, сөз тизмектери менен алмашылып олтурат. Ал жерде вербалдык эмес каражаттардын дагы колдонулуп жүргөндүгү көнүмүш. Буга мисал, алып баруучунун чын дилден жагымдуу жылмаюусу. Вербалдык эмес кошумча каражаттардын катарына кол алышуу каадасын да айтсак болот. Мындай учурда улуу адам кичүү адамга кол

бериши керек болсо, айымдар-мырзаларга адеп кол сунуусу керек. Иш учурунда мугалим деле окуучуларына, жетекчилер кол алдында иштеп жаткандарга биринчилерден болуп салам бериши керек, - деп этикет элементтеринде айтылат. Бирок, кай бир учурда салам берүү төмөнкү катмардан башталышы кажет деп, текеберленген тараптарды жолуктурган учурлар жок эмес. Ошол эле мезгилде саламдашуу максатында кол сунулса, аны кабыл албай коюунун өзү да бир чети шакты сындырса, бир чети маданиятсыздыктын бир көрүнүшү болуп калат.

Ал эми дагы бир жагдайга кайрылып көрө турган болсок, эфирге чыгарылып келген тележурнал, радиожурнал деген чакан көрсөтүүлөр менен уктуруулар бар. Аларда алып баруучу экранда көрүнбөйт. Дароо эле тандалып алынган маалыматтын мааниси ачыла баштайт. Бул учурда саламдашуу салты да, коштошуу каадасы да эфирде колдонулбагандыгын байкайбыз. Ошондон уламбы, андай көрсөтүүлөр менен уктуруулардын супсак сезилип калып жаткандыгы да жашыруун эмес.

Алып баруучулар эфирде колдоно турган дагы бир сөз тизмектери -куттуктайм, ыраазычылык билдирем деген сыяктуу терминдер байма –бай кездешип келет. Ишкер баарлашуунун бул түрүндө кептин нейтралдык бирдиктери колдонулуп, стилистикалык жактан жогорку үлгүлөрү оозеки, жазуу иштеринде да пайдаланылып келет. Мисалы, «менин ыраазычылыгымды кабыл алыңыз», «ыраазычылык билдирүүгө уруксаат этиңиз» сыяктуу кептин нейтралдык бирдиктеринин экспрессивдүүлүгү этикет формулалары менен дагы бир жолу бекемделет.

Эфирде алып баруучу көбүрөөк колдонгон дагы терминдердин бири катары көрсөтүүнү даярдоого колдоо көрсөткөн тараптарга карата «жардам көрсөткөнүңүздөр үчүн ырахмат» же «демөөрчү катары кызматташкан өнөктөштөр», кайсыл бир учурда «медиа-өнөктөштөр» ж.б.у.с. сөздөрдү учуратабыз. «Көңүл бургандыгыңыздар үчүн чоң ырахмат» деген эфирди жыйынтыктаар алдында айтыла калып жүргөн адат бар. Ал аудиторияга көрөрман менен угармандарга карата айтылуучу сөз.

Жооп бере турган репликалык кадамдарга байлай турган кеп бирдиктери да бар. Ал өтүнүч, же буйрук берүү жагдайы. Көбүн эсе буйрук берген шарт расмий маалыматтарды окуганда колдонулат. Айталы, токтом долбоорлорундагы, мыйзамдардагы белгиленген пункттар кайсыл бир тарапка тапшырмаларды берип, анын аткарылышын талап кылат. Бул учурда буйрук берүү стилиндеги сүйлөм ирээттери колдонулат. Албетте, буйрук эле берилбей, андагы аткарылуучу иштерге жооптуу болгон тараптарга кайрылууда өтүнүчтөр билдирилген жерлери да болот. Мисалы, расмий каттардын акырында «терең урматтоо менен», «жооп берүүңүздөрдү күтөбүз» деген сыяктуу жыйынтыктоочу фразалар болот. Андай учурларды эфир аркылуу аудиторияга жеткирүүдө, интонациялык элементтерге да көңүл бурушубуз керек.

«Актуализаторы вежливости» (сыпайыкерчиликтин, сылыктыктын актуализаторлору) деген түшүнүккө да токтолуп өтөлү. Ал жерде («кичипейилдикке», «сураныч») деген сыяктуу сөздөр колдонулат. Мындай маанидеги маалыматтар эфир толкунунда расмий маалыматтардын катарында окулуп, тааныштырылбаса дагы, кайсыл бир тараптын жогору жактагыларга

жазган кайрылуу каттарында учурап калчу көрүнүш. Ошондой эле, кээ бир убактарда аталган сөз тизмектеринин оозеки речте (кепте) каймана ирээтиндеги ирониялык элемент катары да айтыла калып жүргөнүн билебиз.

Алып баруучунун мимикасы (кыймыл-аракети) анын эфирде айтып жаткан маалыматтарынын маанилүүлүгүнө жараша өзгөрүп турушу да туруктуу нерсе. Мисалы, кайгылуу кабар окулуп жатканда аудиториянын жан-дүйнөсүнө бүлүк салган мимикалар, алып баруучунун жүзүнөн көрүнүп турса, ал эми кубанычтуу жаңылыктар жолугуп кала турган болсо, анда алып баруучунун жүзүндөгү жылуу жылмаюунун сүртүмдөрү байкалып турушу зарыл. Андыктан, айрыкча телекөрсөтүүдөгү алып баруучулар, текстти окуп даярданып жатканда, бекеринен күзгү алдында мимикалык кыймыл-аракетине көңүл буруп жаткан жери жок. Болбосо, кайсыл бир адамда көндүм көрүнүшкө айланган терс адаттар да кездешип калат. Мисалы, айрым бир тамгаларды айтканда эринди ашыкча чоюп, же каткалаң тамгаларды окуганда кабаттап ашыкча айтуу – алып баруучунун эфирде колдонбоого аракет кылган көрүнүштөрүнөн болушу керек. Алып баруучунун эфирде өзүн алып олтурушу да анын өз ишине ишеними бекем, же бекем эместигин айтып туруучу элементтердин бири. Ошол себептен, эл алдында чыгып сүйлөй турган ар бир адам, туура позаны кармана билиши – бул дагы эфирдеги маданияттуулуктун бир үлгүсү.

Алып баруучу же анын маектеши эфир убагында кандай гана вербалдык эмес кыймыл аракеттерди колдонбосун, ал эки тарапка тең бирдей түшүнүктүү болушу керек. Мисалы, каштын өйдө көтөрүлүшү, көздүн

чоң ачылышы, ылдыйкы эрин учтарынын төмөн карай түшүшү, чекелердин тырышышы, эриндердин кымтылышы, жылмайыңкы маанай, мына ушунун бардыгы маданияттуу калыптанууга тийиш. Ошондуктан, алып баруучулар күзгү алдында, мимикаларын кадимкидей аткара билүүгө, өз алдынча көнүгүшү керек. Анткени, мындай эмоционалдык көрүнүштөр текстте учурай турган кайгылуу, шайыр, күлкүлүү, боорукердик маанайындагы кубулуштарды окууга келгенде керек болчу нерсе.

Көрсөтүүнү тартууда, уктурууну жазууда алып баруучунун ролу жана орду

Телекөрсөтүүдө 1975-жылдан жана радиоуктуруу өндүрүшүндөгү түз эфирлер 1960-жылдардан тартып, тасмага алдын ала жазылып алынган программалар менен алмаштырыла баштаган. Бул репрессивдик (цензуралык көзөмөлдүк) функциялардын ишке ашырылышы үчүн гана иштелип чыккан ыкма эмес. Теле-радиопрограммалардын алдын ала тасмага жазылып алынышы, эң ириде көркөм-публицистикалык жанрлардын бүтүндөй бир отрядын негиздөөгө жол ачкан иштин усулу болду. Ал гана эмес, көрсөтүүлөр менен уктуруулардын эртелеп тасмага жаздырыла баштаганы дагы бир артыкчылыкка жол чапкан ачылыш болду. Дегенибиз, видео жана аудио архивдер түзүлүп, алар менен иштөөнүн принциптери колго алына баштаган. Ал аркылуу канчалаган залкарлардын таланттары, тарыхый окуялар камтылган материалдар телерадионун фонотекасын толуктап, алтын казынасын байытты. Архив менен иштей билүү да өзүнчө эптүүлүктү, профессионалдуулукту чыгармачылык шыкты талап кылат.

Алып баруучунун уктурууну, же көрсөтүүнү тасмага түшүрүүдө колдоно турган бир артыкчылыгы - эгер кайсыл бир жерден жаңылып кала турган болсо, аны кайрадан кайталап тасмага жаздырып, жараксыз жерин кыркып салуу мүмкүнчүлүгү. Аны кесиптик терминдердин жыйнагында «дубль» деп коёт. Айрым бир учурда алып баруучу студияда гана эмес, стендапты көчөдөн, баяндалып жаткан окуянын эпицентринен даярдап калышы ыктымал. Бул процессте деле айтып жаткан маалымат ишенимсиз чыгып калган

болсо, аны кайталап тасмага түшүрүүгө болот. Студиядан сырткаркы жерлерде тартылган тасмадагы алып баруучунун сөздөрү - бир гана орунда туруп эмес, балким басып баратып дагы баяндалып калышы мүмкүн. Мындай ыкманы көбүнчө телерадиокабарчылар менен автордук программалардын алып баруучулары тажрыйбалап жүрүшөт.

Көрсөтүүнү, уктурууну жазууда, тартууда алып баруучунун көңүл бура турган дагы бир ыңгайы – бул студиянын акустикасы. Ал жерде үндүн адаптивдүүлүгүнө маани берилет. Орус тилиндеги глоссарийлерде ал «адаптированность голоса» деген түшүнүк аркылуу туюндурулуп жүрөт. Түпкүлүгүндө ал сөз латындын «adaptare» -приспособлять (ылайыктоо, ыңгайлануу) деген сөзүнөн алынган термин. Мындай үндүн тонун туура күтө билүү алып баруучуларга эле эмес, кесипкөй педагогдор менен драмалык актерлор үчүн дагы өтө маанилүү нерсе. Анткени, алар үнүн конкреттүү (айкын) акустикалык шартка карап таптап турууга тийиш. Ал жерде студия имаратынын ички кеңдиги менен формасы эске алынып, ошого карап андагы акустиканын ыңгайлуулуктары менен ыңгайсыздыктары таразаланат. Ошого ылайык үндүн тембри, угумдуулугу жана фонетикалык ачык-айрымдуулугу камсыздалып, кептин кабыл алынышынын жайлуулугуна (комфорттуулугуна) да жетишилет.

Алып баруучу көрсөтүүнү же уктурууну тасмага түшүрүп жатканда эске ала турган дагы бир стилистикалык маанилүү нерсе бар. Алардын бири – анафора деп аталат. Мындай шарт жатык тил менен түшүндүргөндө, алып баруучунун студияда айтылган кайсыл бир сүйлөмүнүн ыр менен айкалышкан бөлүгүнүн жаңырык менен коштолуп кайталанып

*Аблезим Ниязов
элибиздин залкар
диктору.*

Кадыржан Жолдошев, Тамара Джаманбаева.

***Бекташ Акматов, Күлүйпа Узакматова,
Зарыл Мамбеталиева, Жыпаркүл Шабданалиева,
Геннадий Ковалев (радионун дикторлору).***

Тамара Джаманбаева, Гүлнара Касмамбетова.

*Дикторлор: Аблезим Ниязов, Гүлшан Молдоева,
Шалиман Нурматова, Бактыбек Мамытов.*

*1968-жыл. СССРдин телерадиосунун дикторлору.
Ольга Высоцкая, Юрий Ярцев ж.б.*

Чынар Капарова.
«Ала-Тоо» программасынын алып баруучусу.

Лунара Мамытова.
«Ала-Тоо» программасынын алып баруучусу.

***Кыял Шаршеева.
«Ала-Тоо» программасынын алып баруучусу.***

***Космос Чыдынов, Чынар Капарова.
Алып баруучулар***

***«Замана» таңкы программасынын алып баруучусу,
акын Атакан Кожогулов.***

***«Замана» таңкы програмасынын алып баруучусу
Нуркыз Караева.***

Атакан Кожогулов, Нуркыз Караева.

турушун билдирет. Дагы бир стилистикалык фигура антитеза деп аталат. Анда алып баруучу, айтылып жаткан маселенин ыңгайына карама-каршы келип калган жагдайлар тууралуу эске салып, эгер андай эмес, мындай болуп калса кандай болот? - деген сыяктуу суроолорго жооп издегенге өтөт.

Алып баруучу тасмага тартылуу алдында өз алдынча даярдыктан өтүп, айтыла турган тексттин үстүндө иштейт. Аны адатта ички кеп деп коюшат. Же, орус тилинде андай учурду внутренняя речь деп мүнөздөп жүрүшөт. Мындай ички купуя вербализация - маалыматты логикалык жактан кайра иштеп чыгууга, андагы айтылгандарга тереңдеп түшүнүүгө жардам берет. Ички кеп аркылуу алып баруучуну, акыл ишмердүүлүгүнө каныктырып, өзүн-өзү таанып билүү жөндөмдүүлүгүнө тарбияласа болот. Ушул саналып өткөн стандарттардан тышкары речтин (кептин) коммуникативдик сапатын аныктоочу көркөмдүк (выразительность) деген дагы түшүнүк бар. Ал акыл-эске гана эмес, таанып билүүнүн эмоционалдык чөйрөсүнө да жагымдуу таасирин тийгизет. Кептин ачык, даана айтылышы угарман менен көрүүчүнүн көңүлүн андагы баяндалып жаткан окуяга буруп, алардын ага карата кызыгууларын арттырат. Көркөмдүүлүк - маалымдалып жаткан материалдын маңызын жагымдуу элестетүүгө жетелейт.

Үндүн бийиктиги – анын тоналдык жактан өзгөрүп турушун билдирип, диапазонун аныктайт. Кадимки үндөр үчүн 1,5 октавалык диапазон мүнөздүү. Болбосо, турмушта адам үнү араң эле 3-4 нотаны колдоно аларын музыка таануучулар менен медицина илиминдеги адистер, эбак эле далилдеп коюшуптур. Үндүн диапозону канчалык бийик болсо, кептин көркөмдүүлүгү

ошончолук жогору болуп, анын маанилүүлүгүн да түшүнүүгө жеңил болот.

Алып баруучунун табигый шык-талантына шыкак берүүчү штрихтердин дагы бири – дескриптор түшүнүгү. Ал сөздүн, сөз тизмектеринин, ал тургай бүтүндөй бир ойдун мазмунун чагылдырган элемент. Аны айтылып жаткан маалыматтын манызына жараша бир нече түргө бөлүп кароого болот. Мисалы, тексттин башталышын, подтемасын баяндаган дескрипторду нормативдик дескриптор деп аташат. Ал эми предикативдик дескриптордо ар бир темадагы маанимаңыз камтылат.

Пауза (тыным) – грек сөзүнөн которгондо токтотуу деген маанини берет. Кептин өнүгүү темпинин аралыгында колдонула турган тынымдар көңүл сыртында калбайт. Айрым бир учурда алып баруучу инверсиялык кадамдарга бара алат. Бул деген – сүйлөмдөгү сөздөрдү маанисине карап, орун которуштуруу деген түшүнүк. Ошол эле учурда компрессиялык ыкманы колдоно билүү дагы алып баруучудан өзгөчө чеберчиликти талап кылат. Бул деген айрым бир кайталанма сөздөрдү кыскартуу аркылуу ишке аша турган көрүнүш. Мисалы: «Бул адам - космонавт» деген сүйлөмдү алып көрө турган болсок, «Космонавт жерге аман – эсен кайтып келди» деген сүйлөм менен салыштырып көрсөк, бул жерде «адам» деген сөз экинчи ирет колдонулбай, ал «космонавт» деген сөздүн маанисинде эле катылып жаткандыгын туюнтсак болот. Кандай гана теле, же радиoproграмманы алдын ала тасмага жазып алуу процессинде, алып баруучу ага чейин эле перифериялык речь аппараттарына көңүл буруп, тиешелүү көнүгүүлөрдү жасап алууга убакыт тапса болот. Ыңгайы келип турганда, речтин (кептин)

борбордук жана перифериялык функциялары тууралуу кеңири токтолуп өткөнүбүз дурус. Негизинен, речь аппараты борбордук жана перифериялык эки бөлүмдөн турат. Анын борбордук бөлүмүн мээ менен жүлүн камсыздаса, ал эми перифериялык бөлүмгө кекиртектен менен үн түйүндөрү, тыбыш байламалары жана башка речь аппаратынын органдары кирет.

Мээ – үн речин башкаруу жана регуляциялоо бөлүмү катары каралат. Ооз – алкым көңдөйлөрүндөгү, үн байламталарындагы, ошондой эле сүйлөөгө катышкан булчундардын кыймылдарын, мээнин ар түрдүү органдары аркылуу башкарып, жөнгө салып турат. Речь мээнин жалпы каптарынын иштеринин татаал түрүнө киргендиктен, мындай артыкчылык адам баласына гана мүнөздүү болуп саналат. Ошондуктан, айбанаттардын мээсинен айырмаланып, адамдын мээси дүүлүктүргүчтөрдүн таасири менен гана эмес, сөздүн кудурети менен дагы убактылуу байланыштарды түзүү жөндөмдүүлүгүнө ээ. Бул жагынан алганда, орус окумуштуусу И.П.Павловдун изилдөөлөрү аркылуу ар бир сигналдык системаны терең талдоого алгандыгын белгилесек болот.

Перифериялык речтик аппарат кыймылдуу жана кыймылсыз бөлүктөрдөн турат. Адатта анын кыймылдуу бөлүгүнө: эрин, тил, жаактын төмөн жагы, кичине тил менен таңдай көшөгөчөсү, ал эми кыймылсыз бөлүгүнө: тиш, жаактын жогору жагы, альвеолдор жаак сөөктөрүнүн чуңкурчалары, тиш бата турган ячейкалар (уячалар) кирет.

Перифериялык речь аппараттары үч негизги бөлүмдөн турат:

Биринчи бөлүмгө - үн түзүүчү аппарат кирет. Алар: кекиртектен менен үн түйүндөрү. Перифериялык

үн чыгаруу аппаратынын экинчи бөлүгү – үн чыгаруучу же артикуляциялык система. Үчүнчү бөлүм болсо – дем алуу системасы. Речтик аппаратты машыктырууда төмөндөгү шарттарды көңүлгө түйүү зарыл: Айталы, биз сүйлөп жатканда дем чыгарсак абанын агымы өпкөдөн дем алуу түтүгү (тамак) аркылуу кекиртекке жетет да, жүйрүлгөн үн түйүндөрүнө тийип, аларды дирилдеткенде үн чыгат. Үн ооз көңдөйүнө өтөт. Речтин аппаратынын кандай абалда турганына жараша үндүү же үнсүз тыбыштар пайда болот. Үндүү тыбыш же үндүү тыбыштын бир же бир нече үнсүз тыбыштар менен айкалышы муундарды курайт. Ал эми ошол муундардан сөз куралат. Мисалы, түн (бир муун), түндүк (эки муун), түндүктө (үч муун), түндүктөгү (төрт муун), түндүктөгүлөр (беш муун) ж.б.

Тигил же бул сөздү сүйлөгөндө речь аппаратынын бөлүгү өзүнүн абалын өзгөртөт. «Түйүн» деген сөздү алып көрө турган болсок, ал беш тыбыштан куралат. Андагы эки тыбыш бири-бирине окшош. Бул сөз туура жана даана чыгышы үчүн, речь аппараты эмнелерди иштеши керек жана кайсыл бөлүктөрү кандай кыймылдайт? Мындай учурда тилдин учу көтөрүлүп, үстүңкү тиштерге тийишет. Чыгып жаткан аба агымынын каршылыгын жоюудан тыбыш пайда болот. Ү – тыбышына өткөндө эриндер алдыга жүткүнүп, үстүңкүсү өйдө карап чормоет да, жаактын алды төмөндөп, тил ортосу болоор-болбос көтөрүлөт, тил учу артка тартылат. Й- тамгасын айтканда эриндер ачыла түшсө, Н – тамгасында тил учу таңдай алдына жабыша түшөт. Албетте, сөз курамы толук чыгышы үчүн же фразага айкалышканда жоголуп кетпөө үчүн, речь аппаратынын кыймылдуу бөлүгүнүн абалдарынын алмашуусу тез жана жеңил жүрүп турууга тийиш. Ошондуктан, ар

бир алып баруучу речь аппаратынын ийкемдүүлүгүн өстүрүп, эриндерди, тилди, жаак алдын үзгүлтүксүз машыгуулардан өткөрүп туруу менен гана кесиптик чеберчилигин жогорулата алат.

Үндү туура тарбиялоодо алып баруучуга речтик аппаратынын түзүлүшүн так билип алуу ашыктык кылбайт. Речь аппараты өзү негизги үч бөлүктөн турат. Алар төмөндөгүлөр:

1. Дем алуу органдары – өпкө жана аба өпкөгө баруучу жана кайрадан чыгаруучу жолдордогу органдар (кекиртектен, кызыл өңгөч), өпкөнү кыймылга келтирүүчү органдар (диафрагма – боор эт, кабырга жана кээ бир курсак булчуңдары), тагыраак айтканда, бул бөлүк «дем алууну пайда кылуучу» аппарат деп аталат.

2. Кекиртек (кызыл өңгөчтүн уландысы) – үн түйүндөрү деп аталган эки эластикалуу жука чел кабык кемирчектен турат. Кекиртек алкым менен кызыл өңгөчтүн ортосунан орун алган түтүк болуп саналат. Ал моюндун алдыңкы бөлүгүн, анын ортоңку сызыгын ээлейт. Кекиртек сактоочу, дем алуучу, үн жаратуучу деген үч функцияны аткарат. Аркасынан кызыл өңгөч менен чектешип, эки жагында ири кан тамырлары, нервдер менен үстүңкү четки тил алдыңкы сөөктөргө жетип, төмөнкүсү дем алуу өңгөчүнө өтөт. Кекиртектин скелетин кемирчектер түзөт. Негизги кемирчеги кооз шакекти элестетет. Ичке жак бөлүгү ички карап турат. Бул жерде биз кекиртектин түзүлүшүн майдалап түшүндүрүп олтурбай, кекиртек булчуңдары сырткы жана ички жак болуп бөлүнөөрүн, ичкиси - дем алдыруучу иштерин аткараарын белгилесек туура болот. Бир калыпта турганда үн түйүндөрү, үн жаракасы деп аталган аба өткөрүүчү үч бурч тешикти түзөт.

Түйүндөр кыймылга келгенде дабыш – үн пайда болот. Сөз сүйлөнгөн мезгилде үн түйүндөрү жакындашат.

Чыныгы үн түйүндөрүнүн капталдарында жалган үн түйүндөрү деп аталган былжырлуу оболочканын (чел кабыктын) эки тырышы жайгашкан. Чыныгы жана жалган үн түйүндөрүнүн ортосунда көп бездүү былжыр чуңкурча бар. Ошол бездер үн түйүндөрүн нымдап турушат.

3. Речтик үн аппараты – тыбыш чыгаруучу же артикуляциялык система. Буга ооздун, мурундун жана тамактын көңдөйлөрү, жумшак таңдай, тил менен таңдай төбөсү, тиштер, эриндер жана төмөнкү жаак кирет. Үн түйүндөрүнүн кыймылынан пайда болгон тыбыш тамактын резондошкон көңдөйлөрүнөн улам күчөйт. Тамактын көңдөйү үндүн чыгышына активдүү катышат. Тамак резонатору речтик (сүйлөөчү) үндүн чыгышында маанилүү роль ойнойт.

Мурун көңдөйү дем алуу жана резонатордук функцияларды аткаруу менен үндү түзүүгө да катышат. Речтин дабышын туура чыгарууга жана тембрдин кооздоолушунда олуттуу мааниге ээ.

Ооз көңдөйүнүн үстүндө катуу таңдай жайгашкан. Арт жагында ал жумшак таңдайга өтүп кетет. Дабыш толкундары катуу таңдайды дүүлүктүргөндө бул дүүлүгүү үч илтик нервдин экинчи бутагына өтөт. Ушундан дабыштын сапаты, ачыктыгы жана таралышынын алыстыгы жакшырат.

Жука таңдай (же таңдай пардасы) да үндүн чыгышына олуттуу таасирин тийгизет. Ал качан гана активдүү болбой турган болсо, үн киңкилдеген отте-нокко (түспөлгө) ээ болот.

Речке катышкан маанилүү органдардын бири төмөнкү жаак. Анын ийкемдүүлүгү үндү тыбыштарды калыптандырууда маанилүү роль ойнойт.

Эми үн аппаратынын маанилүү бөлүгү болгон дем алуу системасы тууралуу маалымат берели. Дем алуунун негизги милдети – организмдеги кандагы газды алмаштыруу болуп саналат.

Адатта дем тартуу жана дем чыгаруу өзүнөн өзү өтө бере турган табигый көрүнүш. Бирок аны дагы жөнгө салып, натыйжалуулукка жетишсе болот. Бул үчүн алып баруучу талыкпастан тиешелүү көнүгүү ыкмаларын жасоодон чаалыгып, чарчабашы керек. Дем алуу көнүгүүлөрү системалуу түрдө туруктуу колго алына турган болсо, мээ кыртышы үчүн шарттуу дүүлүктүрүүчүгө айланат да, дем алуунун мүнөзүн, анын ыргагын, тереңдигин өзгөртүп жиберет.

Дем алуу адамдын айрыкча речтик ишмердигине активдүү катышат. Дабыш менен байланыштуу дем алууну фонациялык (француз сөзүнөн которгондо речтин дабышын чыгаруу дегенди түшүндүрөт) дем алуу деп атап коюшат. Ал үндүн туура дабышын уюштуруу үчүн гана маанилүү эмес, речтин дааналыгы үчүн да, так дикцияны иштеп чыгуу үчүн да керек.

Дем алуу үнгө көркөмдүк гана бербестен, ошол эле мезгилде регуляциялоо механизминин дагы милдетин аткарат. Биздин речибиздин бардык дабыштарынын угулуш күчүн өзүнөн өзү жөнгө салат. Антпесе, табиятынан эле үндүн күчтөрү ар башка даражада. Мындай учурда **а**, **и** үндүүлөрдү улам кезек менен айтып, диафрагмада күчтүү кысым **И** үндүүсүн айтканда сезилээрин байкоого болот.

Фонациялык дем алууда дем тартуучу жана дем чыгаруучу көптөгөн булчуңдар катышат. Дем алуудагы башкы булчуңдар диафрагма (көкүрөк жана курсак көңдөйлөрүн бөлүп туруучу булчуңдар) жана көкүрөк клеткасын көтөрүп, жылдырып туруучу клеткалар

катышат. Мындай дем алуу диафрагмалык – кабыргалык деп аталат. Ал бир диафрагманын кыймылы менен речъ ишмердигине абаны жеңил толтурууга мүмкүндүк берет. Бул болсо алып баруучу жасай турган маанилүү көнүгүүлүрдүн катарында турган адистик ыкмалардын бири.

Алып баруучу тез-тез дем алууну тарбиялашы керек. Жетишпеген абаны тез-тез билгизбей илеп тартуу речтин таасирдүү каражаттарын (диапазонду, темп ыргакты, күчтү) эркин башкарууга мүмкүнчүлүк берет жана ооздон чыккан сөздү таасирдүү кылып жиберет. Жетишпеген абаны илеп тартуу фразанын маанисин жоготпой өзүнөн-өзү, рефлекторду жүзөгө ашырат. Анткени физиологиялык пауза, речтеги паузадай кабыл алынбайт. Ошондуктан жетишпеген абаны бир эле аракеттин, сөздүн алдында илеп тартса да болот.

Дабыштардын булагы кекиртекке жайгашкан үн түйүндөрү болуп саналат. Бирок, дабыш маанисинин негизги бөлүгү организмдин ичине сиңип кеткендиктен, бизге белгилүү баштын, моюндун, көкүрөктүн вибрациясын пайда кылат. Ооз тешигине абанын энергиясынын анчалык көп эмес бөлүгү чыгат. Үндү коюунун мааниси «үн аппаратынын пайдалуу таасиринин коэффициентин» көтөрүүдө турат. Башкача айтканда, речъ жаратуучу механизмдин булчуң негизин аз жумшоо менен дабыштуулуктун максимумуна жетишүү. Ал үчүн речъ жаратуучу үн системасынын өзүн регуляциялап, улам күчөтүп олтуруу талап кылынат. Ал үч системага негизги (дем алуу булчуңдарын), генераторлук (үн түйүндөрү менен кекиртек), резонатордук (үндүн чыгуусун күчөтүүчү) аппараттар кирет.

Алып баруучу көңүл бура тарган дагы бир маанилүү элементтердин бири – бул дем алуу органдары үчүн

зарыл болгон гимнастикалык көнүгүүлөр. Речтик үндү өстүрүү үчүн абдан керек боло турган ыкма. Иштелип чыккан шарттуу рефлексстер үндүн пайда болушунда, дем алуу органдарына түшкөн чоң жүктү женил көтөрүүгө кеңири мүмкүнчүлүк берет.

Мындай ыкма алып баруучулар үчүн гана эмес, ошол эле учурда көркөм окуучулар, драмалык актерлор менен лекторлор үчүн да гимнастикалык көнүгүүлөр аркылуу дем алуу органдарын чыңдап турууда, эң бир зарыл болгон талаптардан.

Гимнастиканын башкы милдети – булчуң күчтөрүн чыңдоо менен нормалдуу сүйлөө үчүн керек болгон диафрагмалар менен ичтин түз булчуңдарына эч кандай сплазмаларсыз (дирилдебеген) таза, жай жана терең дем алууну тарбиялоо болуп саналат. А бирок, табияттын мыйзамына кайрылсак, үндүн кубаты адам төрөлгөндө эле, же ымыркайдын биринчи кыйкырыгынан эле белгилүү боло баштайт экен. Дегинкиси эл үндүн бийиктиги борбордук нерв системасынан импульс алган үн түйүнүнүн тездигине байланыштуу болот.

Үндүн диапозону (көлөмү) негизги мүнөздөмөгө кирген речтик тондун санына көз каранды. Чоң кишилерде үндүн диапозону 4-5 тондон турат. Ал эми балдарда 2-3 тондук диапазон бар деген окумуштуулардын аныктамасына караганда, эркек бала менен кыз баланын үндөрүнүн көлөмдөрү анчалык деле айырмаланбайт. Анткен менен, речтик үндүн диапозону жаш куракка жараша жана машыгуу процессине байланыштуу кеңейип жүрүп олтурушу мүмкүн.

Алып баруучунун речтик үнүнүн кесиптик өзгөчөлүктөрү үндүүлүктү, кооздукту, женилдикти, ийкемдүүлүктү, учкулдукту, жай-салмактуулукту,

мелодиялуулукту, регистрдин ар кыл формасын колдоно билүүнү, речтик үн аппаратынын чарчоосуз узак убакытка чейин адистик жүктү көтөрө билүүсүн талап кылат. Ар бир алып баруучунун речтик үнүнүн көлөмүндө үн өзгөчө табигый жана бир түрдүү чыккан диапазондун, өз алдынча участоктору болот.

Үндүн өсүшүндөгү ийгилик, көпчүлүк учурда шакирттин жөндөмдүүлүгүнө жана устат колдонгон окутуу методикасынын тууралыгына байланыштуу болот. Речтик үн жеке өзүнүн табигый сапатына карабастан, милдеттүү түрдө адистик даярдыктан өтүшү керек.

«Жаратылышынан бай үндөр жолукканы менен, алып баруучу менен актер үчүн ал жетишсиз. Ошол табият тартуулаган тунук үндү денгээлинен төмөндөтпөй сактай билүүнүн өзү дагы өзгөчө эмгекти талап кылат. Эң башкысы ошол тунук үндү пайдалана билүү кажет. Эгерде алып баруучу өз үнүнө ээ болбосо, үн анын эркине, темпераментине жана нервдерине баш ийбесе, анда эмоцияны да, ойду да, чыгармачылык нускоочулуктун бардык кылдаттыгын жана байлыгын билдире албайт», – деген аныктама профессор Е. Ф. Саричева тарабынан тастыкталган.

Речтик үндүн мүчүлүштүктөрү ар кандай себептерден улам келип чыгат. Мисалы, речтин бузулушуна эртелеп чылым чегип баштоо, ичимдикке ашыкча ык коюу, экологиянын начардыгы, речтик аппаратка артыкбаш күч келтирүү жана кулактын каңырыштыгы да речтин сапатсыздыгын шарттай турган көрүнүштөрдөн болгондуктан, үн аппаратынын гигиенасын так сактай билүү керек. Ал үчүн уйкуну каныктыра билиш да маанилүү. Болбосо, уйку канбай кала турган болсо, дайым неврозго себепчи болуп, үн аппаратына жагымсыз таасирин тийгизет.

Алып баруучу дем алуу гимнастикаларынан сырткары үн аппараттарынын гигиенасын сактай билүүдө мына буларга көңүл бурганы жөндүү:

- Тамакты чайкоо, алгач бөлмөнүн температурасындагы, андан кийин муздак сууга эритилген туз менен бир күндө бир нече жолу кайталанып, тамак чайкала турган болсо, кеңилжерди чыңдоодо да абдан жардамы тиет.

- Алгач комнаттык, андан кийин муздак суу менен сүртүнүүнү кошуп, кекиртекти жууп туруу максатка ылайыктуу.

- Бетти муздак суу менен жууп, денени косметикалык массаждоо тибиндеги сүртүнүүнү колго алуу дагы, өзүнүн пайдасын гана тийгизет.

Организмди чыңдоодо эртең мененки гимнастика канчалык пайдалуу болсо, дем алуу органдары үчүн жасалуучу гимнастика деле дал ошондой керектүү нерсе. Эртең менен дем алуу аппаратын мурун дем алуусун машыктыруудан баштаса майнаптуу болот.

Тиштер менен тиш этинин абалы дагы чоң мааниге ээ. Врач-стоматологго системалуу түрдө кайрылып, кеп-кеңештерин алып туруу кажет. Тиштерди тазалоо учурунда тиштин этин (бүйлөлөрдү) укалап турса, бул дагы пайдалуу. Мындай учурда сөөмөйдү үстүңкү жана алдыңкы тиштердин эттерине вертикалдык жана айландыруу багыты менен жүргүзүп, тиш пастаны шыбап сүртүп, ошол эле учурда **М** деген тыбышты чыгаруу керек.

Табы жок болуп турган учурда көп сүйлөгөнгө, ал гана эмес ырдаганга да болбойт. Кыз-келиндер үчүн айызы келген убактарда үн жүгүнө күч келтирүү дагы опурталдуу деген эскертүүлөрдү айтып койсок болот.

Жалпы гигиеналык эрежелерди сактоо үчүн ооз көңдөйүнүн, дем алуу жолдорунун, угуу органдарынын

ооруларын алдын алуу, нерв системасынын, үн түзүлүш ыктарынын бузулушуна жол бербөө – мына ушул аталгандардын бардыгы речтик үндүн жакшы чыгуусун шарттайт.

Алып баруучулардын гана эмес, көркөм окуучулардын, лекторлордун деги эле сөз менен иштегендердин үндөрүнүн чарчоолоруна жол бербей турган камылгаларды көрүүдө өндүрүштүк гимнастиканын дагы тасири зор. Речти өз адистигинде кабылдагандар үчүн өндүрүштүк гимнастика сабагынын пайдасы чоң. Ал бүтүндөй речь аппаратынын (дем алуунун, артикуляциянын, үндүн) функцияланышынын принциптерине таянат. Атап айтканда:

1. Дем алуу органдарынын гимнастикасы;
2. Артикуляция органдарынын гимнастикасы;
3. Үндү чыгаруу органдарынын гимнастикасы.

Өндүрүш гимнастикасынын максаты үндү туура чыгаруу үчүн бардык речь аппаратын даярдоо жана машыктыруу, чарчоосуз сүйлөөгө мүмкүнчүлүк берүү.

Речтик жана үндүк зарядкаларга кайрыла турган болсок, ал так жана туура үн чыгарууну өстүрүүгө, речтик тыбыштын күчүн, ийкемдүүлүгүн, бийиктигин жана кыймылдуулугун жакшыртууга жардам берет. Речтик жана үндүк зарядкаларды төмөнкү таблица-лык система менен жүргүзүү ылайыктуу. Эскерте турган жагдай, ар бир муун башында, ошол муун башталган тыбышты атап окуп, окуганда аны, эки эселеп айтып туруу зарыл.

П. ППИ, П. ППЭ, П. ППО, П. ППУ, П. ППА, П. ППЫ
Б. ББИ, Б. ББЭ, Б. ББО, Б. ББУ, Б. ББА, Б. ББЫ.
К. ККИ, К. ККЭ, К. ККО, К. ККУ, К. ККА, К. ККЫ
Т. ТТИ, Т. ТТЭ, Т. ТТО, Т. ТТУ, Т. ТТА, Т. ТТЫ
Д. ДДИ, Д. ДДЭ, Д. ДДО, Д. ДДУ, Д. ДДА, Д. ДДЫ

Ф. ФФИ, Ф.ФФЭ, Ф.ФФО, Ф.ФФУ, Ф.ФФА, Ф.ФФЫ
В. ВВИ, В.ВВЭ, В.ВВО, В.ВВУ, В.ВВА, В.ВВЫ
Л. ЛЛИ, Л.ЛЛЭ, Л.ЛЛО, Л.ЛЛУ, Л.ЛЛА, Л.ЛЛЫ
Р. РРИ, Р.РРЭ, Р.РРО, Р.РРУ, Р.РРА, Р.РРЫ
Н. ННИ, Н.ННЭ, Н.ННО, Н.ННУ, Н.ННА, Н.ННЫ
М. ММИ, М.ММЭ, М.ММО, М.ММУ, М.ММА, М.ММЫ
С. ССИ, С.ССЭ, С.ССО, С.ССУ, С.ССА, С.ССЫ
З. ЗЗИ, З.ЗЗЭ, З.ЗЗО, З.ЗЗУ, З.ЗЗА, З.ЗЗЫ
Ш. ШШИ, Ш.ШШЭ, Ш.ШШО, Ш.ШШУ, Ш.ШША, Ш.ШШЫ
Ж. ЖЖИ, Ж.ЖЖЭ, Ж.ЖЖО, Ж.ЖЖУ, Ж.ЖЖА, Ж.ЖЖЫ
Ч. ЧЧИ, Ч.ЧЧЭ, Ч.ЧЧО, Ч.ЧЧУ, Ч.ЧЧА, Ч.ЧЧЫ
Щ. ЩЩИ, Щ.ЩЩЭ, Щ.ЩЩО, Щ.ЩЩУ, Щ.ЩЩА, Щ.ЩЩЫ
Ц. ЦЦИ, Ц.ЦЦЭ, Ц.ЦЦО, Ц.ЦЦУ, Ц.ЦЦА, Ц.ЦЦЫ
Х. ХХИ, Х.ХХЭ, Х.ХХО, Х.ХХУ, Х.ХХА, Х.ХХЫ

Мына ушул зарядкалык көнүгүүлөрдү бир күндө бир нече жолу 10-15 мүнөттөн аткарып турса болот. Речтин туура колдонулушун тиешелүү көнүгүүлөр учурунда гана эмес, күндөлүк жашоодо да пайдалана билүүгө көңүл бөлүнүшү керек. Ошондо гана К.С.Станиславскийдин: «Тыбышты, сөздү, фразаны туура айта билүү керек. Булардын бардыгы адатка айлангандай болгондо гана, идеалдуу үндү камсыздоого мүмкүнчүлүк түзүлөт» , - деген чебер салыштыруулары ойго келет.

Ошол жогорудагы айтылган бардык жагдайларды жаадыга салып окута турган курстар тууралуу айта турган болсок, андайлар алаканга деле толо бербейт. 2005-жылы Улуттук телеканалда белгилүү журналист, Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер, Мыктыбек Арстанбек алып баруучулардын академиясын ачкандыгын атасак, алып баруучуларды даярдоонун алгачкы алиппеси катары кабылданмак. Ага катышып, сынактан өтүп, алты ай бою көрүнүктүү

инсандардан устаттык сабак алышкан жаш алып баруучулар, журналисттер өз бетинче көрсөтүүлөрүн даярдап, элге тартуулап келишкен. Ошол алып баруучулар академиясы долбоорунун алкагында онго чукул телекөрсөтүү иштелип чыгып, көрүүчүлөргө сунушталды. Айталы, «Айыл ажары», «Кесип», «Кыз кыялы», «Күмүш сырга» жана башка көрсөтүүлөр. Ал эми алардын арасында шаардык улан-кыздарды кыргыз элинин үрп-адат, каада-салттарын үйрөтүүгө арналган «Шаардык балдар» телекөрсөтүүсүн да атоого болот. Аталган көрсөтүүгө шаардык улан-кыздар тандалып алынып, программанын талабына ылайык, алар айылда жашап, кыргыз элине таандык каада-салттарды, үрп-адаттарды үйрөнүштү. Маселен көрсөтүүгө катышкан уландар кой союшуп, отун жарышса, кыздар сайма сайып, шырдак шырыгандан тышкары, уй сааган жагынан да, алдыга эч кимди чыгарбоого аракеттеништи. Ошондой эле улуттук оюндарды ойношуп, ой-туюмдарын байытышты. Ошол телеакадемиянын алты айлык курсун аяктагандардын отузга жакыны КТРКда, ЭлТРда жана башка телерадио каналдарда ийгиликтүү иштеп келе жатышат. Муну менен биз алып баруучу бир гана студияда олтуруп алып эфир алып барбастан, талаа-түздө да, жаратылыштын кооз жерлеринде да иштей билүүгө милдеттүү экендигин белгилегибиз келген. Ушундай эле алып баруучуларды даярдай турган атайын курстар Россияда да биринчилерден болуп колго алынган эле. Андагы алып баруучулуктун ыкмасына каныккандарга 1-каналдан, НТВ, РТР, СТС, МТВ, МУЗТВ жана башка телеканалдардан сунуштар түшүп, өз долбоорлорун жогорку профессионалдык деңгээлде презентациялап келишет.

Деги эле тележаатындагы алып баруучулук боюнча ишке, кантип орношууга болот? Эгерде кимде – кимдин бул негизде каалоосу боло турган болсо, анда алган жогорку билим жетишсиздик кылат. Дегенибиз, дикторлук мектептен өтүүгө туура келет. Тээ-ээ союздун мезгилинде эле, ушундай дикторлорду даярдай турган өзүнчө мектеп болгон. Андагылар камеранын алдында өзүн кандай алып олтуруу керектигинен тартып, окула турган текстке маани берүүгө чейин кылат өздөштүрүп чыгышкан. 1997-жылдын март айында ачылган дикторлордун мектеби азыр деле, Россияда таасирдүү ишин улантып келе жатат. Санкт – Петербургдагы «Телекөрсөтүү жана реклама»- деп аталган алып баруучулардын мектеби телепродюсерлерди, реклама боюнча менеджерлерди жана теле алып баруучулар менен тележурналисттерди биринчилерден болуп, өз бетинче даярдай баштаган.

«Монитор», «Имидж», «Телеслужба «Чапыгина, 6», «Человек и море» сыяктуу бир катар программаларды негиздеген, Ольга Генералованын чыгармачылыгы Санкт-Петербургдагы Бешинчи каналдын кадрынын арттырып, өзүнүн жеке дүйнө таанымы аркылуу көрүүчүлөрдүн көңүлүн өзүнө бура алды. Андагы тажрыйбаларын кийинки муундарга үйрөтүүнү да колго алган Ольга Михайловна телевидениеде иштөөдөн тышкары, телекөрсөтүү жана реклама мектебинде «Тележурналистика» жана «Сценарий жазуу чеберчилиги» боюнча да лекцияларды окуйт. Анын пикиринде аталган мектеп сөз маанисинин чебер өнөрканасы. Андагы өздөштүрүлгөн ар бир ыкма андан ары уланып, өз жемишин береби, же жок болобу? Бул ар бир адамдын индивидуалдык дараметине жараша боло турган нерсе. Ошондуктан, Ольга Михайловна өз студенттеринин ар

бирине жекече мамиле кылып, алардын өздүк артыкчылыктарын ача билүүгө маани берет.

Алып баруучунун үнү мыкты болушу үчүн дайыма машыгып туруу зарыл. Күлүктүн табигый мүмкүнчүлүгү канчалык күчтүү болбосун, ат чабышта алдыга чыгыш үчүн, дайым саяпкердин көзөмөлүндө тапталууга муктаж. Анын сыңарындай, алып баруучу да үндүн жагымдуу болушу аркылуу таасир бере алат. Ошондон улам, К.С.Станиславский «Быть в голосе!» – Какое блаженство для певца, так точно и для драматического актера», - деп мындай сыпаттамасын өзү кайра чечмелеп, өз үнүндү өзүн башкара билгендигиң, чыгармачылыктын эң майда деталдарына куюлган кубулуштун оттенкасын сезүүдөн башка, актер үчүн, андан ашкан ырахат жок экендигин белгилеген.

«Быть в голосе!» – Какое мучение для певца и для драматического артиста», - деген өкүнүчүн дагы өзү чечмелеп, үнүң өзүңө баш ийбесе, угуучулар толуп турган залга жетпесе, ички чыгармачылыгың угулбай, көрүлбөй ачык, терең айта албасаң, кандай азап экендигин кейүү менен белгилеген изилдөөчү, мындай берилген баа, канчалык бир денгээлде алып баруучуга да таандык деп айтат.

Михаил Леонидович Морозов аттуу алып баруучунун тажрыйбасына да кайрылып көрөлү. Ал Санкт-Петербургдагы бир канча радиостанциялар менен кызматташат. Бул анын дикторлук чеберчилигине байланышкан иштер. Ошол эле учурда ал атайын радио-программаларды даярдоо багытында да, педагогикалык ишмердүүлүктүн тизгинин бирге алып жүрөт. Анын көңүл бурган башкы маселеси - алып баруучулардын фонетикалык, диалектологиялык, логопеддик, психолингвистикалык чеберчилик боюнча такшалуудан

өтүшү биринчи кезектеги милдети болушу керек. Ошондуктан ал Санкт-Петербургдагы телекөрсөтүү жана реклама мектебинде «Техника речи» (Сүйлөө техникасы) дисциплинасынан студенттерге дарс окуп, алардын кебинде кемтик болбосун деп, изденүүдөн талыкпайт.

Социалдык психологияда адамдардын өз ара түшүнүүшүсү маанилүү проблема. Адамдагы мүнөз менен түшүнүк индивиддин жеке жөндөмдүүлүгүнө жараша өнүгөт. Анын кабыл алуу жөндөмдүүлүгү массалык маалымат каражаттарындагы кабарлардын таасири астында да өөрчүп жүрүп олтурат. Ошондуктан, иликтөөнүн объектиси катары алып баруучулар тандалып алынып, алардын мүнөздөмөсү да эске алынат. Бул жерде адамды – адам техникалык түзүлүштөрдүн жардамы менен түшүнө билүүсү да актуалдуу проблемага айлангандыгы бекеринен эмес. Анткени, телекөрсөтүүлөр менен радиоуктуруулар калкка өз ара коммуникациялык карым-катнашты бекемдөөдөгү өтө эле жеткиликтүү каражат. Массалык коммуникациядагы өз ара байланыштын негиздери:

- коммуникатор - маалыматты баяндоочу;
- аудитория - маалыматты кабыл алуучу тарап;
- билдирүү - баяндалып жаткан маалыматтын өзөктүү бөлүгү;
- канал - маалыматты таркатуучу техникалык каражат.

Массалык коммуникациянын артыкчылыгы - баарыдан мурда ири социалдык топтордун бир мезгилде жапырт байланышын камсыздагандыгында. Эгерде көрсөтүү же уктуруу тасмага алдын ала тартылып алынган болсо, коммуникатор менен аудиториянын түз байланышы ишке ашпайт. Болгону ошол

телерадиопрограммалардын жыйынтыгында гана угармандар менен телекөрүүчүлөрдөн келген каттар аркылуу байланышты камсыздаса болот. Өз ара түшүнүүчүлүккө жетишүү үчүн түз байланыштын колго алынганы жакшы. Анда телекөрүүчүлөр менен радиоугуучулар телефон аркылуу же SMS –билдирүүлөр боюнча маалыматтарды тактап алса болот. Интерактивдик байланыштын да бул жерде мааниси чоң. Бирок, маалымат программаларында эмес, социалдык-экономикалык берүүлөрдө колдонула турган мүмкүнчүлүктөр, жогоруда саналып өткөн өз ара байланышуунун элементтери аркылуу ишке ашырылат. Ошондо өнөктөштүн талкуудагы билдирүүгө болгон реакциясы (мамилеси) таасын байкалып, коммуникатор дагы өзү чыгара турган жыйынтыгын корректировкалап алат. Ошондо гана алып баруучунун бүтүмү, аудитория тарабынан ишенимдүү жана таасирдүү кабыл алынат. Бирок, алып баруучу аудиторияны көз алдында көрүп турбаганы менен, аны акыл-туюмунда кабылдап турат. Алып баруучу тууралуу айтканда дароо эле телекөрсөтүүдөгү же радиоуктуруудагы алып баруучулар көз алдыга тартылат. Ал эми акыркы кездери алардын катарын толуктай турган дагы бир алып баруучулардын өзүнчө катмары пайда болду. Алар газета-журналдардагы түз байланыштарды уюштурган журналисттер. Алар деле экрандан эле көрүнбөгөнү болбосо, кеп куруунун каныккан тажрыйбасына ээ адистер. Бирок, аларга (газета-журналдагы маектерди алып баруучуларга) коюлган талаптардын биринде үндүн туура тарбияланышына, келбет-мүчөнү күтө билүүгө анчалык деле катуу көңүл бурулбайт.

Ар бир каналдын өзүнө гана таандык болгон социалдык-психологиялык өзгөчөлүктөрү бар. Ал алардын

техникалык мүнөздөмөсүнө тиешелүү нерсе. Мисалы, аны массалык коммуникация каналынын кайсы сезүү органына ылайыкталгандыгына жараша бааласа болот. Же болбосо аны техникалык каражаттын «сенсорностуулугу» менен байланыштырып жүргөндөр дагы бар. Газета-журналдарды алып көрө турган болсок, ал окууга гана ылайыкталгандыктан, андагы маалыматтар көрүү сезими менен гана мээге жетет. Болбосо аны визуалдык канал деп койсок болот. Ал эми радио - аудио канал болгондуктан, андагы баяндалгандардын бардыгы угуу сезими менен гана кабылданып келет. Телекөрсөтүү болсо, бир эле мезгилде көрүү жана угуу сезимдерине таасир этүүчү каражат болгондуктан, аны аудиовизуалдык канал деп аташат. Ушул саналып өткөн массалык маалымат каражаттарынын ичинен радионун артыкчылыгына токтолуп көрө турган болсок, андагы маалыматтар ыкчамдыгы (оперативдүүлүгү) жагынан биринчи орунда турат. Маалымат ыргагы репортаждардын окуя болгон жерден түз даярдалып берилгендиги менен ирээттештирилет. Мындай маалымат мейкиндигиндеги өтө тездик сапатына ээ болгон радио өз аудиториясын кенейтүү мүмкүнчүлүктөрүн колдон чыгарбай келет.

Массалык коммуникациянын алгачкы формаларын кеңейтип алып жүрүп отурган каналдын бири катары – телекөрсөтүүнү атаса болот. Эскиден таптакыр эле ээндеп, жаңыга жан тарткан нерсе, көбүн эсе жарабай калат. Ошондуктан мезгил санап, ошол акыркы болуп аталып өткөн телеканалдагы угуу жана көрүү сезимдерине таасири бар, дагы бир жаңы коммуникациялык каражаттардын бири пайда болду. Ал интернет – сайттары. Анда бир эле мезгилде маалыматтарды окуп дагы, угуп дагы, видеоформаттар менен дагы

таанышса болот. Интернет-сайттагы видеоблокту алып баруучулары да, телерадиодогу алып баруучулар сыяктуу эле келишимдүү келбетке, мукамдуу үнгө ээ болушу керектигин кошумчалай кетели. Д.Г.Башров телекөрсөтүү «көрсөтүүчү – уктуруучу тилге ээ болгон каражат»- деген сыпаттама берет. Ошол эле учурда, телекөрсөтүү оозеки речтин, көрсөтмөлүү каражаттын жана да музыкалуу ыргактардын синтезинен турат деген салыштыруулар айтылат. Андыктан радио менен басма сөз каражаттарына караганда, телекөрсөтүүдөгү маалыматтардын таасирдүүлүгү жогору туруп, анын жеткиликтүүлүгү да сапаттуу чыгат. Анткен менен эске ала турган дагы бир жагдай бар. Эгерде телекөрсөтүүдө баяндалып жаткан маалыматка тиешелүү кадрлар (видеоматериалдар) жетишсиз болуп кала турган болсо, маалыматтын орчундуу чыгышына тоскоолдук жаралат. Мындай учурда бир эле кадрды ар кыл ракурстан алып берген убактар деле жолугат. Мисалы, бир эле кадр жакындан чонойтулуп, кайра жалпылаштырылып, ал эми кээ бир мезгилдерде атайын жай темп менен чагылдырылган учурлары кездешет. Ошол себептерден улам, телекөрсөтүүнү массалык коммуникацияда рентген мүнөздүү каражат катары бекер жеринен сыпатташпаган чыгаар? Мындай гипотеза иш процессиндеги акыйкат чындык. Дегенибиз, алгачкы телекөрсөтүү багытында изилдөө иштерин жүргүзгөн В.С.Сапактын далилдеринде айтылгандай, телекөрсөтүү бул – телекадрдын алкагына алынган адамдын өзгөчөлүктөрүн өтө чеберчилик менен ачып бере турган, техникалык мыкты каражат. Эксперимент түрүндө толук реалдуу ишке аша турган бул гипотеза В.Сапактын ырастоолорунда телекөрсөтүүнүн жардамы менен адамдын жүзү ачылып, анын кыймыл-аракетинен тартып, сүйлөө

манерасына чейин айкын болот деп айтылган. Ыкчамдык жагынан телекөрсөтүү басма сөз каражаттарынан алдыга кеткени менен радиодон биринчиликти ала албайт. Анткен менен, телекөрсөтүүдөгү айтылып жаткан маалыматтар, кадрлар менен коштолуп жаткандыктан, алдаганча ишенимдүү чыгат.

Массалык коммуникациянын «плюстары» менен «минустарын» талдап олтуруп, ар бир каналдын жеке өзүнө гана таандык өзгөчөлүктөрү бар экендигин танууга болбой тургандыгына ынандык. Англиялык белгилүү изилдөөчү Н.Черри массалык коммуникация каражаттарына социалдык жана социалдык-психологиялык функциялар боюнча талдоо жүргүзгөн. Анын чыгарган жыйынтыгында басма сөз каражаттары (газета-журналдар) социалдык дүйнө таанымга прогрессивдүү кызыгууларды ачып берет, – деп айтылат. Ошол эле учурда радио менен телекөрсөтүү социалдык интеграция процессин өнүктүрүүнүн рычагы катары аталган, анткени андагы маалыматтар аудиторияга дароо гана жеткирилген өзгөчөлүктөрү менен айырмаланып турат.

Адам бул субъект гана эмес, таанып-билүүнүн объектиси дагы. Индивид катары ага морфоконституциялык, нейротипологиялык, гендердик жана жаш курагы боюнча баалоолор жүргүзүлөт. Личность катары да, ошол эле адам кайсыл бир коомдук-экономикалык формациянын, элдин, класстын, социалдык топтун, жалпы бир жамааттын атынан чыгып сүйлөөсү турган иш. Кандай болгон күндө да ар бир киши өзүнчө кайталангыс сапаттарга ээ болгондугу менен индивидуалдуу.

Адамдын жеке касиеттерине кеңири токтолуп өткөнүбүздүн да жөнү бар. Себеби, кайсыл бир радио же

телепрограммага алып баруучуларды тандоого келгенде, алардын физиологиялык келбетине биринчилерден болуп көңүл бурулат. Анатомиялык жалпы белгилер чогулуп келип, физиологиялык келбетти негиздейт. Анын катарында эле ошол алып баруучунун мимикасы, баскан-турганы, жестикуляциясы (кол жаңсоосу), дене боюн түз алып жүрүүсү, үнү менен кепти курай билүү жөндөмдүүлүгү да эсепке алына турган негизги элементтерден.

Психологиялык процесстер адамдын ички организмдеги нервдик-психологиялык, биохимиялык абалына жараша жөнгө салынып турат. Анын жыйынтыгы адамдын келбетинен да байкалбай койбойт. Дал ушундай ар бир структура конкреттүү мимиканы, пантомимиканы, интонацияны, кыймыл-аракетти калыптандырууга катышат. Физиологиялык келбетте маанилүү роль адамдын бет түзүлүшүнө таандык болгондуктан, баарлашуу жүрүп жатканда эки тарап тең бири-биринин жүзүнө терең үңүлүп, көздөрүн –көздөрүнөн албай тике кароого көңүл бурушат. Ошондо адамдын айттайын деген оюндагысын анык билүүгө болот деген, изилдөөлөрдүн жыйынтыгы айтылып жүрөт. Аны дагы алып баруучулар ээ боло турган сапаттардын бирине кирет десек болот. Ал эми осанканы (тулку-бойду) түз алып жүрүү келбеттин келишимдүүлүгүн арттырып турат. Бул үчүн дене-бойду жана башты алып жүрүүнүн көндүм абалына көзөмөлдүк кылуу керек.

Үн дагы алып баруучунун ички абалын чагылдырып турган башкы компоненттердин бири. Анын тембри менен бийиктиги биринчи кезекте талап кылына турган шарттардын негизгиси. Үн кубулуштарына талдоо жүргүзүп келген окумуштуулардын бири Г.Олпорттун маалыматтарында үнүнө карап, ошол

үндүн ээсине мүнөздөмө берип, ал тургай ошол кишинин эскизин чийип берүүгө да боло тургандыгы айтылат. Үн эле эмес ошол үндүн катышуусунда айтылып жаткан кеп, же болбосо жазуу түрүндөгү баяндалган көз караш, адамдын жеке индивидуалдуулугун ачып берүүгө жардам берет. Оозеки речте алып баруучунун сүйлөө ылдамдыгы, фразалардын кыска, же узактыгы, сүйлөмдөрдүн конструкциясы, андагы сүйлөмдүн башкы мүчөлөрүнүн колдонулуш тартиби, метафоралар жана басымдардын туура коюлушу сыяктуу, майда көрүнгөнү менен маанилүү элементтер, иш стилиндеги туруктуу көңүл бурууну талап кылган жагдайлардан.

Н.А.Берштейн физиология жана кибернетиканын жардамы менен жүрүм-турумдун, үндүн тембринин, сөздөрдү туура айтуунун, ал тургай кол жазманын механизмдерин далилдөөгө аракеттенген. Алып баруучунун физиологиялык келбетинен тышкары, сырткы чөйрөгө таасир калтыра турган чач жасалгасы менен кийген кийими, асем жасалгалары да негизги деталдардан. Кандайдыр бир ток-шоу программаларын алып барууда болсо кошумча асем жасалгаларды тагынып алса, алып баруучуга жарашат. Ал эми маалымат программалары сыяктуу расмий уктуруулар менен көрсөтүүлөрдү эфирге алып чыга турган алып баруучуларга, ашыкча жасануу коошпой турган көрүнүштөрдөн экендиги алдын ала эскертилиши керек. Анан дагы ар бир алып баруучу, жаш өзгөчөлүгүнө карап, кийине тургандыгын эске ала кеткенибиз жөн. Анткени, этикалык-эстетикалык көрөгөчтүк деген бар.

Алып баруучу дегенде ММК каражаттарындагы кызматкер деп түшүнөбүз. Алар маалымат жеткирүүгө персонификацияланган адистер. Алып баруучу – бул тележурналисттердин алты амплуасынын бири гана.

Анын катарын толуктап, кадр сыртында турган адистердин иретинде кабарчы, интервьюер, комментатор, обозреватель, шоумен сыяктуу өкүлдөр турат.

Телекөрсөтүү менен радиоуктурууларда көбүн эсе теориялык окуп-үйрөнүүдөн мурда, ишке практикалык каныгуу көп убакытты алат. Ошол эле учурда тажрыйба топтоо өзүнүн жемиштүү үзүрүн эртерээк берет. Телекөрсөтүүдө алып баруучуга коюлган параметрлердин бири – сырткы келбет болсо, радиодо тескерисинче, дикцияга артыкчылык берилет.

Алып баруучу көрүүчүлөр менен угармандарды маалыматтар менен супсак гана тааныштырып койбогон, баяндалып жаткан билдирүүнүн өзөгүн таап, аны бүтүндөй аудиторияга жеткире билүүгө милдеттүү.

Бул жагынан Бүткүл союздук радионун легендарлуу диктору Юрий Левитандын тарыхта алтын тамгалар менен жазылган ысмы, канчаларга сабак?! Юрий Борисович Левитандын Улуу Ата Мекендик согуш жылдарындагы окуган расмий маалыматтары, анын дикторлук кесиптеги чанда гана жолугуучу талант экендигин билдирчү. Ю.Б. Левитан Владимир аймагында 1914-жылдын 2-октябрында жарык дүйнөгө келген. Атасы тикмечи, энеси үй кызматчысы болгон. Юрийдин бала чагында эле үнү коңур жана бийик болгондугу айтылат. Кичинесинде ага көчөлөш кошуналары, ойноп жүргөн балдарын чакырып берчи,- деп суранып көп кайрылышчу экен. Анткени, анын үнү көчө жаныртып, кыйла алыс жерге чейин угулуп турчу дешет. Ошондо эле, ал белгилүү артист болсом деп, кыялданчу экен. Ал тилегин орундатуу максатында, Юрий Москвага карай багыт алып, кинотехникумга окууга кирүүгө аракет кылат. Бирок, тилеги ордунан чыкпай, аны кабыл алуу комиссиясы жаратпай

койгон. Ошентип, ал кайрадан туулуп - өскөн жери Владимирге сапар алмакчы болот. Ал аңгыча көчөдөн радиодикторлукка чакырган кулактандырууну көзү чалып калат. Сынакка катышып, кесип тандоо бактысын дикторлуктан тапкан Юрий Левитан талыкпас аракети менен иштеп, 1973 – жылы РСФСРдин эл артисти наамына татыктуу болгон. Ал эми 1980- жылы ал СССРдин эл артисти наамына өсүп жеткен. Мындай карьералык тепкичке, Юрий Левитандын актерлук, жарандык, публицистикалык оригиналдуу (нукура) чыгармачылыгы гана жол ачып берип, номер биринчи - дикторго айланган.

Адеп, 1930-жылдары радионун иштөө тартибинде дикторлор «Правда» газетасына жарыяланган маалыматтарды окуп, угармандарды тааныштырып турушкан. Анан калса, алар текстти шар окубай, муунга бөлүп окушчу. Бул алардын сабатсыздыгынан эмес. Болгону, материал стенографисткаларга түшүнүктүү болсун үчүн, маалыматты жай окууга туура келген. Левитандын окуган тексттеринин бардыгын, бирин да калтырбай угуп олтурган ал кездеги И.В.Сталиндин жаш диктордун талантына берген баамы жогору болчу. Түнү бою кызмат ордунда иш менен алек болгон Сталиндин иш бөлмөсүндөгү радионун үнү басылчу эмес. Андагы Левитандын үнүн уккан Сталин, тезинен радиокомитеттин төрагасынын телефон номерин терип, ал өзүнүн партиянын XVII курултайында жасай турган докладынын текстин Левитан окусун, деген тапшырманы берет. Мындай жоопту милдетти кантип орундатаар экенмин деп, Левитан аябай толкунданат. Бирок, иш жүзүндө жаш дикторго тагылган милдет кынтыксыз аткарылган. Левитан ошондо Сталиндин докладын бир дагы жаңылбай, катасы жок 5 саат бою

тынымсыз уккулуктуу окуган. Ошондон тартып, анын үнү, Кремлдин расмий үнүнө айланды да калды.

Юрий Левитан ага карата айтылган жакшы пикирлерге карабай, дагы да өзүнүн дикциясынын үстүнөн тынымсыз иштеп, үнүн бапестеп, тарбиялоого өзгөчө көңүл бурчу. Ал кесиптик такшалуу учурунда алдында турган текстти өз бетинче солдон – онду карай, кайра ондон – солду карай окуп, машыкчу. Ал гана эмес, окула турган текстти жогортон төмөн карай эле эмес, төмөндөн жогору карай окуганга да көңүл бурчу.

1941-жылдын июнь айында Левитан Улуу Ата мекендик согуштун башталгандыгын радио аркылуу кабарлады. Ошондон баштап, 4 жыл катары менен, фронттогу кырдаал тууралуу маалыматтарды радионуучуларга тааныштырып турду. Маршал Рокоссовский, - «Диктор Левитандын үнү бүтүндөй бир дивизиянын даражасына барабар», - деген салыштыруусун айтты. Ал эми Гитлер, Левитанды рейхтин № 1- душманы атады. Учурунда ал Левитандын башын жок кылууга, 250 миң марка убада кылгандыгы да, тарыхта белгилүү болуп калды. Көрсө, дикторду жок кылуу максатында, Москвага СС деп аталган атайын топ дагы жөнөтүлгөн экен. Аны билип калган бийлик, өлкөнүн башкы үнү катары бааланган диктор Левитандын коопсуздугун камсыздоого деп, атайын күзөтчүлөр тобун ишке тартыптыр. Анын өмүрүнө коркунуч жаралып жаткан соң, Левитандын өңү эч кимге ачык көрсөтүлчү эмес экен. Андыктан аны таануу жагы андагы замандаштары үчүн табышмак болчу. Ошентип, Левитандын тамашалуу айткан эскерүүлөрүндө, анын өтө белгилүү болушу менен, түкүргөнгө урна издеткени айтылат. Дегенибиз, ал бир кезде элге таанымал боло электе каалаган жерге түкүрүп каалагандай баса алса, ал эми

калың калктын кадырлоосуна арзыганы, аны турмуш этикеттин жогорку алкагына салып койгондугун белгилейт.

Ал эми 1970-жылдары Юрий Левитан түз эфирлерге чыкпай калган. Себеби, андагы жетекчилик Левитандын үнү өзгөчө окуяларды (согуш жылдарындагы маалыматтарды) окууга ассоциацияланып калгандыктан, түшүм жыйноо жыйынтыгы тууралуу маалыматтарды окууга төп келбейт, деп аны эфирден четтетип койду. Ошондон тартып, Левитан кинохроникаларды окууга өткөн. Фильмдердин кадр сыртындагы тексттерин тасмага жаздыруу жагына ыктаган. Информбюронун маалыматтарын окуган. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, Левитандын согуш жылдарында окуган тексттери, кинофильмдерде колдонулуп жатканы менен ал чыныгы ошол жылдардын үнү эмес. Анткени, анда архивге сактап калуу аракети болгон эмес. Ошондуктан, азыркы фильмдерде Левитандын үнү деп, айтылып жүргөн тасмалар, 1970-жылдары гана кайрадан жаздырылып алыныптыр.

Диктор— бул википедияда чечмеленгендей, эфирдеги микрофон алдында, же атайын тасмага жаздыруу жолу менен саясый, көркөм, рекламалык дагы башка, бир канча багыттардагы маалыматтарды окуй турган адис. «Диктор» деген сөз латындын *dictore*— «тез – тез сүйлөө, кайталап айтуу» деген термининен келип чыккан.

- Диктор телекөрсөтүүдө жана радиодо студия ичинде жана студиядан тышкары жерлерде да, бардык жанрдагы программаларды алып барат.
- Эл чарбасынын бардык ишканаларында даярдалган ыкчам маалыматтарды окуп, жетекчиликтин

чыгарган буйруктары менен катар эле, ар кыл өңүттөгү жарнамаларды да окуйт.

- Кадрда жана кадр сыртында баяндалуучу тексттерди окуйт. Ал түз эфирде болушу, же атайын эртелеп тасмага түшүрүлүшү да мүмкүн.

Дикторлордун айтып жаткан маалыматтарын кабыл албай турган аудиториядагы өзгөчө катмарлар дагы болот. Алар угуу органынан жабыркагандар. Андай учурда сурдокотормочулук кыла турган дикторлордун кызматы сунушталат.

Жалпы эле дикторлор аткарган иш процессинин бардыгы, азыр алып баруучуларга жүктөлгөн. Маалымат программаларынын композициялык түзүлүшү – үзгүлтүгү жок кездеме сымал деп, сүрөттөлөт. Андагы алып баруучунун айтып жатканы, кездеменин жердигин туюндурса, ал эми аны коштогон сюжеттер кездеменин ажайып гүлдөрү сыяктуу туюм калтырат. Мындай болгон соң, алып баруучу талкуудагы теманы, түшүнгөн түр көрсөтпөстөн, окуянын контекстинде ар кыл коллизияга карата, каныккан көз карашын билдириши керек. Ошондо гана аудиториянын көңүлүн баяндалып жаткан темага буруунун өзгөчө ритмин таап, баарлашуунун диалогдошулган формасына жетишүүгө болот.

Экрандагы манера алып баруучудан кыйла жоопкерчиликти талап кылат. Советтер Союзунун тушунда КПСС Борбордук Комитетинин Саясий бюросу диктордун интонациясынын калк арасында кабылдануу (угумдуулук) даражасы жөнүндөгү токтомду кабыл алган. Хрестоматиялык алып баруучу катары, Союздун тушунда Игорь Кирилловдун ысмы сыймык менен аталчу.

Игорь Леонидович Кириллов 1932-жылы туулган. Ал орус телеканалындагы дикторлук иштин флагмандарынын

бири. СССРдин Эл артисти. М.С.Щепкин атындагы театралдык окуу жайынан билим алгандыктан, Игорь Кириллов үчүн речтин техникасы, дем алуу гимнастикалары дагы башка дикторлук адистикке керектүү ыкмалардын бардыгы башынан эле тааныш болчу. 1957-жылы СССРдин Мамлекеттик телерадиосунун Борбордук телекөрсөтүүсүндө музыкалык редакцияда режиссердун жардамчысы катары ишти баштаган. И.Кириллов арадан 2,5 айдан кийин эле дикторлук орун учун жарыяланган сынактан ийгиликтүү өтүп, 30 жылдан ашык «Время» маалымат программасында диктор болуп иштеди. Анын акыркы жолу алып барган «Время» программасы 1989-жылдын 30-декабрына туура келген. Эфирге чыгуу менен катар эле И.Кириллов 1-каналдын дикторлор бөлүмүн 1968-жылдан 1989-жылга чейин жетектеп турган. Ал үнүнүн коңурлугу менен айтып жаткан маалыматынын маанисин терең ачып бере алган. Ошол себептен, И. Кириллов мамлекет башчыларынын жаңы жылга карата, элди куттуктаган тексттерин кыйла жылдар бою эфирде кубулжута окуп жүрдү. Андан тышкары, «Экслибрис», «Спутник телезрителя», «Телескоп» жана «Всемирная сеть» программаларын, кечки «ВИД представляет» каналын алып барууда мыкты чеберчилигин көрсөтө алды. И.Кирилловдун ишмердүүлүгүн бир гана телекөрсөтүү жаатында эле эмес, массалык маданий иш чараларды уюштурууда да жогору баалаган күйөрмандары, анын талантын али күнгө эстери менен чыгарыша элек. Анткени, анын үнү «фирменный» тембрге ээ болуп, дароо таанылгандыгы менен айырмаланып турат. 1965-жылдан 1980-жылдарга чейин И.Кириллов А.Шатилова менен биргеликте Кызыл аянттагы параддардын телевизиондук трансляциясын

алып барган. Дикторлук иште каныккан тажрыйбасын, И.Кириллов кийинки муундарга үйрөтүүнү да унутта калтырган жок.1974-жылы Эл аралык театр академиясынын профессору, академиги деген наамдарга жетип, СССР журналисттер союзунун катарына да өткөн. 1990-жылдары анын тажрыйбасын үйрөнгөн шакирттеринин катарында Екатерина Андреева дагы бар. Ошол жылдары Е.Андреева СССР Мамлекеттик телерадиосунун алдындагы телерадио кызматкерлеринин кесиптик чеберчиликтерин жогорулатуу боюнча Бүткүл союздук курстан окуп билим алып, Игорь Кирилловдун мектебинен өткөн.

Азыр деле кез-кезде И.Кирилловдун үнү «Давно не виделись», «Кто хочет стать миллионером», «Сегодня вечером» сыяктуу программаларды даярдоодо колдонулуп, ар кыл рекламалык роликтерде да пайдаланылып жүрөт.

И.Кирилловдун үнү бир гана телепрограммаларды алып барууда гана эмес, кадимки эле эстрадалык ырлардын фонограммаларын жаздыруу учурунда да кыскача фрагмент катары колдонулуп жүргөндүгүн кошумчалоого болот. Мисалы, Depeche Mode «To have and to hold» и «I Want You Now» топторунун ырларында аталган дасыккан диктордун үнү жазбай таанылат. Мындай таанымал диктор бир гана үнү менен рекламалык роликтерди окууга катышпастан, басма сөз каражаттарындагы жарнамалык маалыматтарды тааныштырууда да негизги каарман катары тартылат. Айталы, «Российская газета» басылмасына жарыяланган рекламалык материалда биокорректор аспабы үйдө колдонуучу медициналык чакан жабдык катары И.Кирилловдун окуганы менен тааныштырылган.

Советтер Союзу тушунда ата мекендик

телекөрсөтүүнүн жүзү болгон дикторлордун дагы бири – Анна Шатилова. Адеп ал, кесип тандоого келгенде, Н.Крупская атындагы Москва педагогикалык университетинин физика-математика факультетинде билим алууга багыт алган. Бирок, анын 3-курстан тартып, адабиятка болгон ышкысы артып, ошол эле аталган университеттин адабият факультетине которулуп, аны ийгиликтүү аяктаган. А.Шатилова Бүткүл союздук радиодон дикторлук чыйырын баштап, 1962-жылдан тартып телекөрсөтүү жаатындагы дикторлук чеберчилигин такшалдырган. Андагы аракети Анна Шатилванын аброюн арттырып, көптөгөн жылдар бою «Время» маалымат программасын алып барууга жол ачты. Японияда да иштеп, андагы орус тилиндеги программаларды обого алып чыгууга катышты. Андан кийин деле бир катар долбоорлорго катышып, айтылган сунуштардан баш тартпай дикторлук дараметин, дагы деле элине арнап келет.

А.Шатилванын эфир убагындагы орун алган жагдайлар боюнча айтылган эскерүүлөрүнө кайрылып көрө турган болсок, 1991-жылы ал студияда олтурганда андагы микрофон иштебей калган. Ошол эле жерден ал микрофондун жараксыз абалга келишин, сигнал берүүчү лампанын (жарыктын) убагында жөнгө салынбай калгандыгын иликтөөгө алып, териштире баштаган. Бул жерде алып баруучу кандай кадамга барышы керек эле? Чындап эле орун алган жагдайдын себептерин түшүндүрүү зарыл беле, же жөн гана кетирилген чекилик иштин техникалык себептерге байланыштуулугун айтып, жалпы аудиториядан кечирим сураганы эле жетиштүү болмок беле? Бул алып баруучунун жеке иш билгилигине байланышкан нерсе. Кээ бир учурларда алып баруучулар ошондой студияда олтурганда

балким жарык берүүчү лампа күйүп кеткенде, же жарылып кеткенде деле чочубай, өзүн коопсуз кармап олтурууга көнүгүшү керек деген талапта, тиешелүү инструкциялар аркылуу, эске салынып турулат. Муну сактай билүү, ар бир алып баруучунун аракети болуш керек, деген аксиома туруктуу болуп келген, дагы да ошол бойдон кала берет.

Эмоционалдык-экспрессивдик лексика тууралуу айта турган болсок, бул сапат дагы, алып баруучунун иш ыкмасындагы негизги өзгөчөлүктөрдөн. Анткени ал – баяндамачынын талкуудагы темага карата маанайын, андагы предметке болгон субъективдүү мамилесин билдирип туруучу каражат болуп саналат. Азыркы биз жашап жаткан турмушта социалдык өзгөрүүлөр тез-тез байкалып турат. Ага ылайык, маалымат алмашууга болгон суроо-талаптар дагы өсүүнүн үстүндө болот. Мындай шартта ар бир жарандын кайсыл багыттагы маалыматка кызыгаарын билип болбойт. Ошентсе да, коммуникациянын борбордук звеносунда телекөрсөтүү тармагы турат. Телевизиондук маалыматтар аркылуу, андагы баяндамачынын образы аудиториядагылар үчүн реконструкцияланып турат. Ошол эле мезгилде баяндамачы (кабарчы) өзү да маалыматтын кайсыл аудиторияга ылайыкталгандыгын аныктап бере алат. Антпесе, маалыматтын дарексиз калып калышы ыктымал.

Коммуникативдик акттын структурасында үч негизги элемент кашкайып көрүнүп турат. Алар: коммуникатор, телевизиондук маалымат жана аудитория.

Телекөрсөтүүдөгү алып баруучулар менен дикторлордун иш сапатына саресеп салган психолог – окумуштуулар, алардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүүгө аракет кылышкан. Ал жерде теледе

окулган маалыматтардын мазмуну эмес, алардын элге жетимдүүлүгү иликтөөгө алынган. Андай болгон соң, бул жерде алып баруучулардын түздөн-түз тиешеси бар. Себеби кабарлардын аудиторияга жеткиликтүү болушу, алардын (алып баруучулардын) эфирдеги окуу манерасынан (подачасынан) көз каранды. Албетте, журналисттердин жазып берген текстиндеги мазмунду да, буйткага катып коё албасыбыз чындык.

Массалык коммуникация аркылуу маалыматтар менен таанышып жаткан аудитория дагы талдоосуз калбайт. Айталы дегенибиз, алардын кайсыл программаны көрүүгө көбүрөөк убакыт бөлгөндүгү аркылуу эле, алардын социалдык демографиялык параметрлерин аныктап алса болот. Ошого карап, аталган аудитория өкүлдөрүнө дагы социалдык-психологиялык мүнөздөмөлөр берилет. Кантип? Мисалы, кайсыл бир көрүүчү алып баруучунун сырткы сымбатына карап, ошол алып баруучунун программасын көрө турган болсо, ал эми кай бири, кайсыл алып баруучу экендигине карабай, андагы маалыматтардын маанисине карап, көрө турган программаларын өздөрү тандап алышат. Ошондуктан, алып баруучуларга берилген баа, эки деңгээл менен аныкталат.

Анын биринчиси алып баруучунун тышкы келбетин, чач жасалгасынан тартып, кийим-кечесине, гримденгенине чейинки статичный (туруктуу) элементтерди камтыган имидждик деңгээли;

Экинчиси, личносттук – образдык дараметти аныктоочу деңгээл. Анда алып баруучунун сүйлөө маданияты бааланат. Ушул аталган параметрлердин кайсынысы алып баруучуга көбүрөөк атак-даңкты алып келет? Көбүнчө жогорудагы айтылгандардын ичинен

аудиториядагылардын биринчи кезекте алып баруучунун имидждик дэңгээлине көңүл бургандыгы байкалат.

Ошол эле учурда аудитория алып баруучулардын айлыгы канча болду экен? Эфирге кийип чыккан кийим-кечелеринин баарын алар өздөрүнүн акчаларына сатып алышабы? - деген дагы башка суроолордун айланасында болгон кызыгуулары жок эмес. Бул таризге кайрылып, ошол эле орус телеканалдарынын алып баруучуларынын айлыгы тууралуу жазылган маалыматтарга назар таштап көрөлү дедик. Мисалы, 2007-жылдагы тараган кабарларга караганда, ошол жылдары жашкары дебей, телеэкрандан көзүн албай, кагаз-калемин кошо ала барып телевизордун жанынан кадам жылбаган көрүүчүлөр «Малахов+» программасынын алып баруучусу Геннадий Петрович Малаховду үй-бүлөлүк доктурундай эле кабыл алып калышкан. Андагы айтылган ар бир кеңешке көрүүчүлөр терең маани берип, андан шыпаа издепкен. Дал ошондой көрүмдүүлүгү (рейтинги) жогорулап турган көрсөтүүнүн алып баруучусу Геннадий Малаховго айына 289 миң рубль, же 11 миң доллардан ашык каражат төлөнүп тургандыгы белгилүү болгон. Ал эми эң эле аз айлык алган алып баруучу катары Лолитаны айтып жүрүшөт. Ал өзүнүн «Без комплексов» автордук программасы үчүн болбогон бир 148 миң рублди араң табат, деген маалыматты көзүбүз чалды. Көрүүчүлөрүнүн катары калың «Пусть говорят» программасынын алып баруучусу Андрей Малахов кандай гана талаш-тартыштуу маселелерди эфирге алып чыкпайт?! Андыктан, анын программаны башкара билүүсү, жаалдашкан тараптарды тартипке чакыруусу, алып баруучулук шыктын жогорку дэңгээлин талап кылып турганы айдан ачык көрүнүп

турат. Ушундай татаал иштин жоопкерчилигин өзүнө алган Андрей Малаховдун тапкан кирешеси айына 10 миң доллардын ары-бери жагын түзөт экен. Андан башка дагы, ага катаал шарттар (за вредность) үчүн деп да өзүнчө кошумча каражаттар караштырылган. Бирок, ал Андрей Малаховдун өзүнө жана анын Эрнст аттуу бухгалтерине гана белгилүү болгон сыр. Ал эми алып баруучулардын эфирге кийип чыккан кийим-кечелерин ким камсыздайт? Бул иште атайын келишимдик негизде кызматташкан компаниялар болот. Ошол эле учурда алып баруучунун жеке тандоосу менен алынган өздүк кийимдери деле эфирге кийип чыгууда колдонула берет.

Жыйынтыктай келгенде, маалымат программаларынын алып баруучуларынын образдык структурасы төмөндөгүдөй факторлорго ээ болушу кажет деп табылат:

1. Алып баруучунун популярдуулугуна байланышкан «Образдын күчтүүлүгү»; «Образдын динамикалуулугу»; «Алып баруучунун имиджи»; «Мээримдүүлүгү»; «Кайрымдуулугу» сыяктуу факторлордун сөзсүз эске алына тургандыгы бышык.

2. Личносттук-образдык мүнөздөмөнү идеалдуу (ар тараптан үлгүлүү) дикторлор менен автордук программалардын алып баруучуларына ыйгарып жүргөн шарт бар. Идеалдуу диктор болуу үчүн келбет менен токтоолук гана эмес, кайрымдуулук (боорукердик) сапаттын болгондугу дурус. Идеалдуу алып баруучу өз алдынча луулук, көз карандысыздык жана чечкиндүүлүк касиеттеринин ээси болууга тийиш. Эч убакта үлгүлүү алып баруучу, ага баам салып олтурган аудиториянын кыжырдануу сезимин пайда кылбашы керек. Алып баруучу ошол эле убакта талкуунун убагында чыңалуу

абалына жеткирбөөгө аракет кылганы жакшы. Ал үчүн алып баруучунун ак ниеттүүлүк сапатынын болушу милдет.

Ал эми кайсыл бир учурларда алып баруучулардын, дикторлордун деле маалыматты динамикалуу айтсам деп жатып, алкынып-жулкунуп айтып жаткандай таасир калтыргандары деле жок эмес. Бул алардын имиджине гана терс таасирин тийгизет. Аудитория да андай алып баруучу, же диктордун программаларын көргөндөн көрө, көркөм фильмдерди көргөндү пайдалуу деп табышат.

Илимий алкактан алып караганда, заманбап коомдун массалык маалымат каражаттары тууралуу америкалык Альберт Фред, С. Шрим, Уилбург менен Петерсон Теодор аттуу белгилүү адистер «Басма сөз каражаттарынын негизги төрт теориясы» деген эмгектерин, 1956-жылы эле окурмандарга окуу куралы катары тартуулашыптыр. Аны орус адистери 1998-жылы которуп чыгышкан. Карап олтурса, андагы айтылган негиздердин актуалдуулугу азыр деле күчүнөн тайбагандыгы айкын болуп турат. Атап айтканда, дүйнөлүк басма сөз каражаттарындагы башкы төрт теория болуп: авторитардык, либералдык, социалдык, жоопкерчиликке байланышкан советтик жана коммунисттик басма сөз каражаттарынын түрлөрү аныкталган. Аталгандардын ар биринде сөз эркиндигине алардын өз эрежелерине ылайык түшүндүрмөлөр берилет. Социалдык советтик теория тууралуу маселеге келгенде анын келбети кетип, кереги жок болуп калган теория деп айта тургандар да четтен чыгат. Анткен менен ошол теориянын сүртүмдөрү бийлик мамилелерине жараша, азыр деле өз жашоосун улантууда. Ошол социалисттик басма сөз теориясы мамлекетке баш ийбегендей көрүнгөнү

менен, азыр бул өңүткө саясый партиялардын көңүл буруп жаткандыгы айдан ачык. Кыргызстандын шартында ала турган болсок, массалык маалымат каражаттарында «Ата Мекен» социалисттик партиясынын идеяларын чагылдырган материалдар бар. Аларга эч кандай жолтоолук кылуу маселеси жок. Демек, бул жерде советтик болбосо да, социалисттик маанайдагы маселелердин маалымат каражаттарында чагылдырылышы өз процессин улантып жаткандыгын көрүүгө болот. Маалымат каражаттарынын коммунисттик теориясы деле азыркы Кытай баштаган ири державаларда коммунисттик партиянын саясатын илгерилетип келе жаткандыгы турмуш чындыгы. Дегинкиси, массалык коммуникация каражаттары өкмөттүн, дагы башка бийлик институттарынын ишмердүүлүгүн көзөмөлдөөдөгү негизги курал.

Коммуникациялык маалымат каражаттарындагы социалдык жоопкерчилик теориясы деп аталган модель АКШда өткөн кылымдын орто ченинде пайда болгон. Ал басма сөз эркиндиги менен коом алдындагы жоопкерчиликти айкалыштырып турган норма. Калктын ар бир катмарынын позициялары чагылдырылып, орун алган талаш-тартыштуу жагдайларды цивилизациялык жол менен чечүүнүн ыкмалары да, дал ушул коммуникациялык маалымат каражаттарындагы социалдык жоопкерчилик теориясы деп аталган модель аркылуу жөнгө салынат.

Либералдык моделде болсо, массалык маалымат каражаттарындагы эркиндик, адамдын укуктары менен рационализм философиясы камтылат.

Журналистиканын патриархтарынын бири өз салыштырууларында айткандай, репортер – бул болуп өткөн окуя тууралуу баяндайт. Журналист болсо

– болгон окуя тууралуу аудиториянын ой-жүгүртүү деңгээлине баам салат. Жазуучу – окуя тууралуу малымдап эле койбостон, ага карата ой дагы айта алат. Опентип, факт жүзүндө жаңы журнализм коомдук турмуштун жазуучусу катары атаандаштык ролун жогорулатууда деген эксперттердин аныктамалары да бар.

Андыктан, алардын ар бир сөзү туура гана айтылбастан, туура дагы жазылышы керек. Мындай учурда узун ысымдарга өзгөчө көңүл буруп, анын айтылышы менен жазылышынан ката кетирбөө милдети турат. Узун ысымдарды айтууга көнүгүү үчүн, төмөндөгү текстти сунуштап көрүүнү ылайык көрдүм.

Цион-Сан төрөлгөндө, анын энеси аябагандай алсыз эле. Балага кандай деген ат коёсуң дегенде, «Цион...» деп, сөзүнүн аягына чыкпай көз жумат. Арга канча балага кыска гана: «Цион - Сан» деген ысым ыйгарылат. Кийин балдар менен ойногон кезде аны мазакташкан балдар «Цион-Гана» деп чакырыша турган. Кийин ошол «Цион - Сандын» атасы, экинчи жолу жубай күтүп, андан төрөлгөн баласына өгөй энеси жакшы ат койгусу келет. Кемпирлер ага: «Эгер балага кыска ат берсең, өмүрү кыска жана бактысыз болот, узун, кооз ат берсең, өмүрү узун жана бактылуу болот», - деп, үйрөтүшөт. Ошондо өгөй эне үч күн, үч түн ойлонуп: «Дейнюдо, Коньюдо, Мапираньюдо, Хиратоньюдо, Сенкартоньюдо, Хейтоко, Хейганоко, Харитомонибето, Харитонткомето, Ицигарино, Цтгарино, Циони, Циоторабецуни, Нагабецуни, Аямони, Коомону, Аямосу, Коосу, Моосу, Моосуномосикуно, Янанцяусонохихидзоне Ойсуюкян», - деп ойлоп табат.

Бир туугандар бирге чоңоюшту. Чатакташты, көп эле мушташышты. Кичүүсү аябагандай шогураак

чыкты. Чатак салып, Цион-Санды «Цион Гана» дей берчү. Цион-Сан болсо ага ачууланып, кыжырына тие берчү. Аягында өзү «Дейньудо, Коньюдо, Мапираньюдо, Хиратоньюдо, Сенкартоньюдо, Хейтоко, Хейганоко, Харитомонибето, Харитонткомето» -дей берип тили кургап, акактап кетчү. Күндөрдүн биринде аталган эки бир тууган, суу алган жерде ойноп жүргөндө улуусу Цион-Сан кудукка кулап кетет. Аны көрүп калгандар ата-энесине айтып келишип, баланы убагында аман-эсен куткарып калганга үлгүрүшөт. Жөн турбаган кичүү иниси Цион-Санды шылдыңдап, сенин атың кыска, ошон үчүн сен кудукка куладың, мен болсо эч качан кудукка кулабайм, анткени менин атым узун,- деп мактанды. Ангыча арадан көп өтпөй эле ошол табалаган кичүү иниси, өзү кудукка кулап калса болобу?! Мына ошондо көрүп алыңыз?! Анын сууга түшүп калганын көрүп калган көчөдөгү жаш балдар, үйүндөгүлөрүнө болгон окуяны айтып чуркап келишет да, баланын ысмын айтып бүткөнчө бир топ убакыт өтөт. Ошентип, Цион-Сандын кичүү инисин куткарып калууга баргандар, убакыттан уттуруп коюшат. Алар барганча эле кудукка кулаган баланын оозу-мурдуна суу кирип, бир топ кыйналып калган. Чоңдор кудукка жетип барып, ага аркан ыргытып, шаты түшүрүп, эштеп кудуктан алып чыгышканы менен, тумчугуп калган баланын өмүрүн сактап калууга кеч болуп калган эле.

Чебер алып баруучу жөнүндө сөз кылуудан мурда сөздүн түпкү маанисин түшүнүүгө далалат кылып көрөлү. Чебер өз ишинин устаты, кылдат, этият деген маанилерди өзүнө камтып турат. Ар бир иште чеберчиликтин бийиктигине жетиш үчүн көшөргөн эмгек, жан этти жеген аракет талап кылынат. Алып баруучу

өзүн-өзү бурап, изденип турбаса учурдун темпинен артта калат. Мезгилдин күрөө тамырын кармап албаган алып баруучу, алып баруучу боло албайт. Коомдогу социалдык, саясий экономикалык өсүштөргө, күрөштөргө тикеден тике аралашып, аны элдин калың катмарына кабардар кылып туруу керек.

Алып баруучу өз ишинде кесибине, билимине, тажрыйбасына таянып түз эфирлерди өткөрүүсү зарыл. Турмушка назар салуусу, окуяларды таасын так көрүп талдай билүүсү зор роль ойнойт. Бул сапаттар жасалма эмес, чыныгы тубаса калыптанган адатка айланган абалга жетүүгө тийиш. Кесип адатка айланганда гана ал өзүнүн жашоо тиричилигине сиңет. Ишке болгон мамиле күнүмдүк адатка айланат. Ага жуткан абасы, ичкен суусу кандай керек болсо, кесибин да ошондой керек экендигин сезүү абалы – чеберчиликтин бийиктигин аныктайт. Жөндөмдүүлүк - алып баруучунун интеллектуалдык деңгээли менен айкалышып турса - өзү өткөргөн эфирди өзү анализдеп, өзү синтездеп турууга жарайт. Тездик, учкулдук, көз ирмемде чечимге келүү убакытты үнөмдөйт. Бирок мында да, бир нерседен сак болуш керек - өтө шашмалык, ишке үстүртөдөн мамиле кылып коюу коркунучуна алып келиши мүмкүн. Ошондуктан топтолгон билим, жөндөм, тажрыйба, ишке сын көз менен кароо, дайым жадыбалдай жат болуп турушу керек. Ойдун активдүүлүгү, кабылдоонун байлыгы, логикалык зиректик, эс тутумдун күчтүүлүгү, жагымдуу үн, тил байлыгы менен жуурулушуп турса - андай алып баруучунун эфири көрөрмандардын, угармандардын калың катмарынын жүрөгүнүн түпкүрүнөн орун алаары талашсыз чындык.

Талант – тубаса жарала турган сейрек касиеттердин бири. Антсе да ал билим, эмгек, таасирдүү тарбия

менен толукталып турбаса, өсүп өнүгө албайт. Жетил-
лип бышпаган, жесе тишти камаган мөмө менен ба-
рабар болуп калат. Жыйынтыгында, турмуштагы
жаңылыктарды ача билүү үчүн, айткандарың аудито-
рияга, калктын калың катмарына жетүү үчүн, эфирде
учурдун талабына жооп бергидей ийине жеткире иш-
тей билүү керек. Мына ушундай сапаттарды, касиет-
терди аркалай алган алып баруучуну - чебер алып ба-
руучу деп атаса болот.

ПРАКТИКАЛЫК САБАКТАР

(ЖАҢЫЛМАЧТАР)

Жаңылмачтар - эркин, жай темпинен өтө тез темпке өтүүгө үйрөнүү үчүн машыгуунун эң жакшы материалы болуп эсептелинет. Өтө тездетилген темп менен татаалдашкан артикуляциянын негизинде түзүлгөн кыска синтаксикалык фразаны бат жана жаңылбай айтуу керек. Жаңылмачтарды айтууда биринчи жолу жайыраак баштап, экинчиси ылдамыраак айтылып, андан кийин төрт жолу өтө тез темп менен айтылуусу зарыл. Ар бир жаңылмачты бир жолу терең дем алып, ошол дем чыкканча 6-жолу кайталап, жаңылбай айтуу абзел.

«А» – Аппак ак ыргай,
Аска таш акыйтат.
Алсам деп акыят.
Атаны арман, ай
Ар иште ар кандай.

«Б» – Бек тоо, бекем тоо,
Бер жагы бермет зоо.
Бермет зоо берметин,
Берери бекер го?
Белгисиз бир бейбаш
Берет деп, бей жайлуу бек зоого
Бекерге бек атын берген го?

«Ү» – Көзү бүтүк күчүк үшүп
Үч күчүк үшүп, үнү бүтүп,
Энесин күтүп, тура берди үшүп.

- «Ө» – Көп, көп көпөлөк,
Көп болуп көкөлөп,
Көргүн деп көксөтүп,
Көңүлдү көтөрөт.
- «С»,
«З» – Сыбызгычылар сыбызгыларын сызгырылтат,
Сыбызгычылар сыбызгыларын сызгырылтса,
Биз сыбызгыларыбызды сызгырылтпай,
Ким сыбызгыларын сызгырылтат.
- «К» – Асманда эки айры куйрук:
Бирөө ак, кыска куйруктуу айры куйрук,
Бирөө кара, кыска куйруктуу айры куйрук,
Ак, кыска куйруктуу айры куйруктун жолун
Кара, кыска куйруктуу айры куйрук тосот.
Кара, кыска куйруктуу айры куйруктун жолун
Ак, кыска куйруктуу айры куйрук тосот.
- «Р» – Бул челекте аары бар,
Барбагыла баарыңар.
Барам десең баарыңар,
Чагып алат аарылар,
Чагып алса аарылар,
Чаңырасың баарыңар.
- «Л» – Ал аралда да марал
Бул аралда да марал.
Оттуу аралда да марал,
Отсуз аралда да марал.
- «М» – Бул кайсы оозу май тайлак,
Бул кайдагы сары май, бал каймак

Бул оозанган оозу май тайлак
Бул сүр, сары май, бал каймак.

«Г» – Бүркүтчүлөр бүркүтүн томого менен томоголойт,
Бүркүтчүлөр бүркүтүн томого менен томоголосо,
Биз бүркүтүбүздү томого менен томоголобой,
Ким бүркүтүн томого менен томоголойт.

«Ш» – Кумда курулай таш аппак,
Курут, май кошкон апаппак,
Сарайда сарала таш аппак,
Сары май куйган аш аппак

«Ч» – Чал чөп чапты.
Чөптөн чаян чыга калып,
Чалды чакты.
Чал чаңырып,
Чайханага барды.
Чайханадагы чалдар
Чалга, чайдын чамасын чайкап чачты.
Чайханачы чөмүч менен чапты
Чал чалкасынан чалкайып жатты.

«Т» – Тай тайкарбай
Такыр жерге коюңду жай калтырбай.
Сууга түшкөн чычкандай,
Кыздар, кайда барасыңар,
Кой кайтарбай?

«Т» – Токсонго чыккан тоок бар,
Токсондогу токту бар
Токсонго токту чыкмак беле,
Токсондогу тоок учмак беле.

«Б» – Бегимай белин басты
Белимчи безип качты
Безгекке бек сайгандай
Белимчи белес ашты.

Союздун тушунда эфирдеги сабаттуулук маселеси көйгөйдү жаратпагандыгы танып кете алгыс чындык. Ошол мезгилдерде бир гана эфирге чыгуучу атайын билими бар адистер болуп дикторлор эсептелген. Алардын ар бир сөзү кынтыксыз болсун деп тексттер менен эфирдеги кыймыл-аракеттерине чейин көзөмөлдүк катуу жүргүзүлчү. Ал эми материалды өзү даярдап, өзү окуган журналисттерге болгон талап, андан дагы күчтүүрөөк эле. Ошондон улам, эфирдеги айтылган маалымат, анын окулушу жогорку сабаттуулуктун эталону катары таанылып, тилдин тазалыгын да камсыздап турган.

Тилдин тазалыктан тайый баштаганы 1990-жылдарга туш келди. Эгемендиктин эпкини жүрө баштаган Россияда жаңы-жаңы телерадиокомпаниялар негизделип, эфирге демократиялык көз караштагы амбициясы күчтүү жүздөгөн жаңы алып баруучулар чыга башташты. Аны менен радио жана телепрограммалардын башкы приоритети - демократиялык курстун кубаттуулугун даңазалоо болуп калды. Аны менен катарлаш эле телерадионун болобу, же көрсөтүү менен уктуруунун өзүнүн болобу рейтингин жогорулатуу, башкы милдеттердин бири боло баштады. Ошентип, башкы планга чыгып алган демократия менен рейтинг, чыныгы кесипкөйлүк жөндөмдү жүдөтпөсө да жөөк артында калтырды. Тилдин тазалыгына көз жумду мамиле жасалып калды.

Микрофон алдында иштеген ар бир адам, тилдин маданияттуулугун камсыздоо үчүн дикцияны калыптандыруунун, кептин техникасын өнүктүрүүнүн, толук дем алуунун жана үндүн жагымдуулугун арттыруунун үстүндө тынымсыз иштөөсү шарт. Ошондуктан, маалыматта айтылып жаткан сөздөргө коюлган басымдын туура, же туура эместигин катардагы жаран анчалык деле түшүнө бербейт, деген жеңил ойго жетеленип алуу – алып баруу үчүн, кечиримсиз ката экендигин унутпоо зарыл.

Кабарчы – көрүүчүнүн көзү менен кулагы деп бекеринен айтылбайт. Себеп дегенде, ал окуя болуп жаткан жерден түз маалымат алып, аны телекөрүүчүлөрдүн радиоугармандардын аудиториясына кеңири түшүндүрүп берет. Ошондуктан, кабарчынын тили жатык, жөнөкөй келип, сөзсүз түрдө сөз дикциялык жактан түшүнүктүү жана логикалык жактан туура айтылышы керек. Баяндалып жаткан маалыматта, көрүүчүлөргө кызык болгон суроолорго да так жооп табылгыдай болушу абзел. Анан дагы маалыматтын маанисине карап, дикцияны туура колдонуу кабарчынын башкы милдети. Дегенибиз, окуянын маанайды көтөрө турганы да, супсунду суута турган мазмуну да болот эмеспи.

Алып баруучу – бир караганда программанын ээси менен аны эфирге алып чыгуучу диктордун ортосундагы негизги көпүрө катары таанылат. Алып баруучу айтылып жаткан маалыматка кайдыгер карабай, анын мазмунуна тереңден сүңгүп киргенде гана анын баяндап жаткан маалыматы элге ошончолук жетимдүү чыгат. Албетте, муну менен эле, алып баруучунун чеберчилигин чектеп коюу туура эмес. Анын ар тараптан сабаттуу болушу, талап кылына турган башкы критерийлердин биринчиси. Төгөрөгү төп, келбети

келишимдүү, дикциясы дасыккан, үндүн тембри жагымдуу, алып баруучуну камера, микрофон каадалуу кадамын ачык көрсөтүп, ага ишенимдин ирээтин түзүп берет.

Кадр сыртындагы окуу – бул дагы өзгөчө талантты талап кылат. Эфирде кетип жаткан ар бир кадрдын көрүүчүгө түшүнүктүү болушу үчүн өзгөчө эмоциянын деле кереги жок. Болгону кадр сыртындагы окууда айтылып жаткан маалыматтын логикалык мааниси жумшак маанайда түшүнүктүү жеткирилиши кажет.

Диктор – союздун тушунда актуалдуулугу арткан адистик болсо, азыр анын аты аталып, кээде аталбай деле калды. Анткен менен, азыркы телекөрсөтүүлөр менен радиоуктуруулардагы алып баруучулардын классикалык дикторлордон ат чабым деле, айырмасы жоктой сезилет. Маалымат программасын даярдоодо азыркы алып баруучулардын багыттоочу кол-кабышы деле байкалбагандай. Болгону, эмки дикторлор эмнени жазып берсе, ошону гана окуй турган шартка көбүрөөк ыкташып алгандай туюлат. Болоор-болбос эмоцияларга деле анчейин көңүл бурбайт. Учурдагы алып баруучулардын негизги максаты- кол алдындагы тексти так, түшүнүктүү, сабаттуу, логикалык басымды туура коюп, окуй билүү. Тактап айтканда, союздун тушундагы дикторлор менен азыркы алып баруучуларды салыштырганда, бүгүнкү күндүн эфир жылдыздарына каралган шарт алда канча жеңил.

Автордук программада тандалып алынган теманын жеткилең чыгышы үчүн, анын алып баруучусунун интеллектисинин жогору болушу кажет. Ага кошумча алып баруучунун ажарынын артыкчылыгы, турмуштук баарлашууда кылдат тактикасы, автордук программанын аброюн арттырса арттырат, бирок кемитпейт.

Баары бир сүйлөөнүн өзү логикалык мыйзамдарга баш ийет. Ошол сыңары эле «микрофондук» логика күнүмдүк логикадан артта калбайт. Антпегенде, эфирдеги айтылып жаткан маалыматтын мааниси кетип калбайбы?! Ошентсе да, микрофон алдына келгенде, кай бир учурда инстинктүү логиканын кайда качып кеткенин таппай калган мезгилдер жолугаарын көрүп да угуп да жүрөбүз. Ошондуктан, андай көрүнүшкө жол бербей, окула турган тексттин логикасын тапкан учурда гана дикция менен үндүн кемчилигин компенсациялап койсо болот.

Маалыматты окуурдун алдындагы даярдыктар боюнча бир нече кеңеш

1. Текст менен таанышып жаткан учурда, андагы сүйлөм маанилерине көңүл буруп, керектүү жерлерине карандаш менен белги коюп алса, алып баруучу үчүн эфирге чыгуу бир топ жеңил болот. Анткени, алдын ала даярданууда, тексттеги кетип калган айрым каталарды оңдоп алуудан тышкары, андагы тынымдарды (паузаларды) эсептеп алуу да ыңгайлуу. Ал гана эмес, текстти үн чыгарып окуганда, андагы орун алган мааниси жагынан да, грамматикалык жагынан да каталарды таап алуу оңой болот. Ошентип, тажрыйбалуу адистердин белгилөөсүндө, текстти «көз жүгүртүп» карап чыкканга караганда, үн чыгарып окуганда андагы кетирилген кемчиликтер дароо табылат. Ошондуктан, жаш журналист – алып баруучулар үчүн гана эмес, тажрыйбасы бай деген алып баруучуларга деле, үн чыгарып окуу туруктуу көнүгүүлөрдүн бири болуп кала берет.

2. Үндү калыптандырууда, эч бир даярдыгы жок эле гезит беттериндеги текстти тандап алып, окуй берүү дагы жакшы ыкма. Ал аркылуу ар кыл автордук маңерага ой топтоп, көздү каныктыруу жакшырат. Мындай машыгуу тексттеги тилдин стилдик өзгөчөлүгүн талдап, окуяны ишенимдүү баяндоого шарт түзөт.

3. Алып баруучу болобу, диктор болобу, кандай гана маалымат болбосун аны үн чыгарып окуп, анын мазмунун кайра өз сөзү менен айтып берүүгө көнүккөндө, эфирде такалбай сүйлөйт. Фразалар ортосунда олдоксон учурлар жолукпайт. Машыгуунун мындай түрү ишенимдүүлүктү арттырат. Бул жагынан тажрыйбасы бар адистер, эфирде өзүн жоготпой колундагы текстти

«сыр» (чийки материал) катары пайдаланып, өзүнүн түшүнгөнүн айтып бергенге маани беришет. Аларда сөз тизмектерин механикалык түрдө санап өтүү деген нерсе жок. Интонациянын жөнөкөй түрү – көрүүчүлөр менен угармандарды өзүнө тарта турган дагы бир ыңгайлуу шарттардын бири болуп саналат.

4. Текст менен таанышып жаткан учурда, андагы мааниси ажырагыс узун сөз тизмектерин жаат түрүндөгү символ менен белгилеп алса жакшы. Ал эми текстти окуп жаткан мезгилде тыным алып, дем алууну башкаруу үчүн «птичка» белгисин колдонуу туура болот. Мындай символикалуу каражат аркылуу тыным алуу менен катар, ойдун логикасын бузуп албоо шарты эстен чыкпоого тийиш. Ал эми интонация туура келүүчү тексттеги башкы сөз айкалыштары - багыты өйдө караган жебече (стрелка) менен белгиленет. Бул ыкма менен угуучулар менен көрүүчүлөргө тексттеги талылуу жерди так түшүндүрүүгө болот.

5. **Баарлашуу тибиндеги окуу** (разговорное чтение) деген да түшүнүк бар. Бул – микрофон алдында алып баруучу эч бир кагаз, калем жок эле жатка билген текстин так айтып берген өнөр. Айрымдары бул түшүнүккө түк кошулбай, «базарчынын кеби» катары кабыл алгандары да жолугат. Анткендер терең жаңылышат дегендери да четтен чыгат. Мода деле канча бир жылда кайталанып, жүзүн жаңырткан сыяктуу, баарлашуу тибиндеги көркөм окуу деле, бүгүн эски түспөлгө ээ болгону менен, эртең анын ажары ачылаары турган нерсе. Бирок, көңүлгө ала турган бир жагдай, баарлашуу тибиндеги окууда, дикция менен үндүн угумдуулугуна анчейин маани берилбей калат. Деген менен, текстти окуунун бул түрүндө күнүмдүк турмушта колдонуучу сөздөрдүн кызыл тилге салынган не бир

берметтери колдонулат! Анын күчү мына ушунда.

Эске ала турган жөнөкөй бир чындык бар. Окулуп жаткан текст алып баруучуунун, же диктордун өзүнө түшүнүксүз болсо, анын угуучу менен көрүүчү үчүн да ошончолук кызыгы жок болот. Ошондуктан, «куркак» маалыматты окуунун зарылчылыгы жок. Теги жок текст окуп, андан аброй күтөм деген упай топтоо аракети, бекер эле убара.

Логикалык борборлор

Логикалык борбор – башкы сөздөн, же бир канча сөз тизмектеринен турат. Анда сүйлөмдөгү негизги ой камтылат. Ошол башкы, таасирдүү деген сөздү табуу деле анчалык кыйынчылыкты жаратпайт. Микрофондун алдында текстти окуу даярдыгы башталганда эле андагы ой кандай айтылып жаткандыгына көңүл буруу кажет. Ал суроого жооп бере турган башкы сөздү табуу, логикалык борбордун негизги максаты.

Мисалы: **«Шаардык драмалык театрда кезектеги сезон ачылды. Биринчи премьерда Б. Жакиевдин «Атанын тагдыры» аттуу пьесасы коюлат. Аны сахналаштырууга театрдын мыкты деген күчтүү артисттери катышты. Спектаклди көрсөтүү декабрь айына карата тартууланып калат».**

Кандай гана маалымат болбосун, анын биринчи сүйлөмү угармандар үчүн афиша катары тааныштырылат. Ошондуктан, аны тексттеги башка бөлүктөргө караганда жайыраак жана түшүнүктүү кылып окууга туура келет. Ал эми экинчи сүйлөмдө кеп эмне жөнүндө болуп жатат? Ал жерде Б.Жакиевдин **«Атанын тагдыры»** аттуу пьесасы тууралуу сөз жүрүүдө. Үчүнчү сүйлөмдөчү? **Күчтүү таланттар** тууралуу. Төртүнчү сүйлөм иретинде болсо, **декабрь айындагы көрсөтүү** тууралуу баяндалууда.

Мындан тышкары сүйлөмдөгү логикалык борборду табуунун дагы бир жолу – текстти окуй турган адамдын анын мазмуну менен жакындан тааныш болуусу. Бирок, көпчүлүк учурда эле буга маани бербеген алып баруучулар текстке, андагы логикалык борборго анчейин көңүл бурбай, үстүртөн «түртө салды» мамиле кылып окуп койгону, угармандарга маалыматтын жетимдүүлүгүн тайыздатпаса, аны тереңдете албайт.

Ошондуктан, төмөндөгү эрежелерди туруктуу сактоо өтө абзел нерсе.

БИРИНЧИ ЭРЕЖЕ

Эгерде сүйлөм ээ жана баяндоочтон гана турса, анда ал жердеги эки сөз тең бөлүп көрсөтүлөт. Айталы: **Бала кетти. Редакция иштөөдө. Журналисттер чуркашты. Сеанс башталды.**

ЭКИНЧИ ЭРЕЖЕ

Сүйлөм түзүлүшүндө ээ менен баяндоочтун орундары алмашып калган мезгилдер дагы болот. Андай учурларда сүйлөмдүн ээси гана бөлүнүп көрсөтүлүп, өзгөчө басым менен окулууга тийиш. Мисалы, Чартылдагы **чагылган. Куйду жаан. Жабылды телестудия. Түзүлдү каталог.**

Эми сөздүн акыры –лог тамгалары менен аяктаган сөздөргө да кайрылып көрөлү. *Астролог, идеолог, геолог, уролог, уфолог, биолог* сыяктуу бир катар сөздөрдө басым – лог мүчөсүнүн алдындагы үндүү тамгаларга коюлат. Ошондуктан, бул жерде басым – лог мүчөсүнүн алдындагы «о» тамгасына түшүп жатат. Бирок, дайым эле ушул тартип эрежелери сактала бербейт. Алып көрсөк, *аполог, мартиролог* сыяктуу сөздөр бар. Аларда – лог мүчөсүнүн алдында турган «о» тамгасына эмес, ошол мүчөнүн өзүндөгү «о» тамгасына басым жасалат. Предметтердин катарында айтыла келчү *каталог*, эки же андан көп кишилердин баарлашуусундагы – *диалог*, же бир эле жалгыз кишинин баяндоосундагы монолог, каза болгондорду акыркы жайга узатуудагы *некролог* деген дагы сөздөр бар. Аларда дагы негизги басым –лог мүчөсүндөгү «о» тамгасына таандык. Айрым учурда – лог мүчөсүнүн алдында турган үндүү бир

гана «о» тамгасынан турбастан, «а» тамгасынан дагы куралып калышы кезигет. Мисалы, *минералог* деген сөз эч качан минеролог деп айтылбайт.

Дагы бир кызыктуусу, биринчи топтогу *идеолог*, *астролог* деген сөздөрдүн адистиктердин аталыштарына туура келип жаткандыгы дароо байкалып турат. Ал эми ушундай эле мүчөлөрдүн адам аттарына туура келип калган учурлары да болот. Андай мезгилде тилекке каршы, басымды туура коюп окууда бардыгы эле мыкты чеберчилигин көрсөтө алышпайт. *Софья Палеолог* деген адам ысымын тааныштырууга келгенде, басым кандай жасалыш керек? Софья деген орустардын падышасы Иван 3-нүн өмүрлүк жары болгон. Анын түпкү теги грециялык *палеологдордон* чыккан. Ошентсе да, аны кесиптердин аталышындагы эрежеге таянып *палеолог* деп эч качан айтууга болбойт!

ҮЧҮНЧҮ ЭРЕЖЕ

Эгерде орус тилиндеги сүйлөмдөгү этиштин алдында кандай? каякка? кайда? качан? деген суроолорго жооп берген сөздөр туруп кала турган болсо, анда ошолордун бири негизги борбордук сөз болуп эсептелет. Мисалы: **Мальчик вышел на крыльцо. Дума переехала в новое здание. Театр будет построен в будущем году.** Ал эми кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдүн көбүндө этиш сөздөр ойдун аягында берилет. Айталы, **Бала тамдын чатырына чыкты. Парламент жаңы имаратка көчтү. Театр кийинки жылы курулат.**

Дагы бир ыңгайга көңүл бура кетсек болот. Эгерде этиш сөздүн өзүнө басым жасала турган болсо, анда ал сүйлөм түзүлүшү жагынан жогорудагы мисал келтирилгендей жай сүйлөм эмес, илөптүү сүйлөм болуп калат. **Мальчик вышел на крыльцо!** Бала тамдын

чатырына чыкты! Вышел? же, чыктыбы? -деп суроо бергенде деле негизги басым этиш сөздөргө тиешелүү айтылып жаткандыгы көрүнүп турат.

ТӨРТҮНЧҮ ЭРЕЖЕ

Сүйлөмдөгү карама-каршы маанидеги салыштырма сөздөргө дайыма басым жасалып айтылат. Мисалы, *Мен сизге катардагы эмес, дароо башкы врачка кайрылышыңызды сунуштайм. Же болбосо, бул жерде реформа жөнүндө эмес, тек гана ыкчамдатылган токтомдор тууралуу сөз болуп жатат. Биз бардык товарлардын партиясы тууралуу эмес, болгону айрым байпактардын түгөйлөрү жөнүндө гана айтып жатабыз.*

БЕШИНЧИ ЭРЕЖЕ

Сөзсүз түрдө эле сүйлөм ичиндеги карама-каршы маанидеги сөздөргө эле эмес, ошол эле учурда андагы айырмачылыктарды ачыктап бере турган сөздөр деле басым менен айтыла берет. Мисалы, *Айбек Болотканович, мыкты дасыккан мушкерлердей эле биринчиликте колдон чыгарган жок. Дубал бетиндеги гигант экрандай көрүнгөн элемент, эң бир кызык картиналарды көрсөтүп жатты...*

АЛТЫНЧЫ ЭРЕЖЕ

Зат атоочтун алдында айтылган сын атооч сөздөр өзүнчө деле бөлүнүп айтылбайт. Тескерисинче, заттын атын билдирген сөздөргө басым жасалат. Алып көрсөк: *Директордун кабинети. Кезектеги жыйналыш. Таланттуу журналисттер. Коопсуз от.* Сүйлөм ирети татаалдана баштаганда текстти кандай окууга туура

келет? Эгерде сын атооч менен зат атоочтун орундары алмашып калган сүйлөмдөр жолуга турган болсо-чу? Анда алардын түзүлүш тартиби төмөндөгүчө берилет: Бул *планерка кезектеги, ал эми бир сааттан кийин, чукул чакырылыштагысы өтөт. Бүгүн аба ырайы жылуу, ал эми кечээкиси нөшөрлүч болгон. Буга чейин келген бийчилер ийкемдүү көрүнгөн, ал эми бүгүнкүлөрү чарчаңкы тартып турушкандай сезилди мага.*

ЖЕТИНЧИ ЭРЕЖЕ

Эгерде сүйлөм ичиндеги сын атооч сөздү бөлүп көрсөтүүгө туура келе турган болсо, анда ал аныктооч сөздөн кийин турушу керек. *Мага иш керек, өтө кызыктуу. Биздин көрсөтүүлөрдөгү маалыматтар милдеттүү түрдө эң мыкты болушу керек. Мен кызматтык тепкичке акыйкаттык менен жогорулоого гана артыкчылык берем.* Бул сүйлөмдөрдөгү кара шрифт менен берилген сөз тизмектери өзгөчө басым менен окула турган сөз айкалыштары болуп саналат. Айрым бир учурларда эске ала турган дагы бир жагдайлар бар. Айталы, сүйлөмдөгү басым коюлуучу сөз каймана мааниде айтыла турган болсо кандай окулат? Ал эми ошол эле сөздүн түз маанисинде логикалык басым кандай жасалат? Эмесе, ирети менен түшүндүрөлү. Мисалы, орус тилиндеги айрым бир мисалдарга кайрылып көргөндө, жогорудагы тартип эрежелери даана көрүнөт. «*Робко начав карьеру, он затем быстро стал на ноги*». Бул сүйлөмдө логикалык басым кайнама айтылган сөзгө туура келүүдө. Ал эми сөздүн түз маанисинде болсо, логикалык басым сүйлөмдүн ээсине коюлат. Мисалы, «*На ноги ему положили очень теплый плед*».

СЕГИЗИНЧИ ЭРЕЖЕ

Белгилери бирдей сын атоочтор сүйлөмдө ирээти менен катар келип кала турган болсо, алардын негизги сөздүн жанында турган акыркысы гана көтөрүңкү үн менен окулат. Мисалы: *Столдун үстүндө көк, кызыл, жашыл жана кара карандаштар турат.*

ТОГУЗУНЧУ ЭРЕЖЕ

Сүйлөм ичиндеги сын атоочтун ар бири ар башка тектеги түшүнүктү билдире турган болсо, анда алардын ар бири өзгөчө үндүн тонун талап кылат. Алып көрө турган болсок: *Быйылкы жылы мектепке иштөө үчүн жаш, жакшы даярдыктагы, заманбап ойлоно турган мугалимдердин тобу келди.*

ОНУНЧУ ЭРЕЖЕ

Зат атоочтон мурун келген сөз илик жөндөмөсүндө турган сүйлөмдөр жолугуп кала турган болсо, анда ошол затты өзүнө таандык кылып туруучу тараптагы сөзгө басым жасалат. Мисалы: *Бул кыштак жада калса суу түтүктөрүнө дагы ээ эмес.* Айрым учурда суу түтүктөрү дебестен, суу өткөргүчтөрү деп да айтылып калышы ыктымал. Ал эми «өткөргүч» деген сөз электр тармагында да колдонулат. Мындай көп тармакта пайдаланылган сөздөргө коюла турган логикалык басымдар туруктуулугунан жазбайт. Мисалы, орус тилиндеги «провод» деген сөз деле ушуга типтеш. *Нефтепровод, газопровод, водопровод, углепровод, маслопровод, аммиакопровод, грунтопровод, дымопровод, конденсаторпровод* дагы ушул сыяктуу санай берсе, орус тилинде эле «провод» деген сөздүн жыйырмага жакын түрү

колдонулат деген илимий ырастамалар бар. Алардын түрлөрү ар кыл болгону менен сөз акырына жалганган «*провод*» деген сөздүн «*во*» деген жерине негизги басым өзгөртүүсүз коюлат.

ОН БИРИНЧИ ЭРЕЖЕ

Сүйлөм ичиндеги жаңы түшүнүк башкы мааниге ээ болгондуктан, ал айырмаланып турат. *«Асандын үйү сейил багынын өйдө жагында. Үйдүн чатыры алыстан эле көрүнүп турат. Чатырдын оң тарабында антеннанын таягы көрүнүп турат. Антеннанын арт тарабында саунанын трубасы көрүнүп турат. Саунадан тышкары, короонун ичинде тооккана дагы бар эле. Бирок, үйдүн ээси аны бузуп салып, тоокторун коңшуларына таратып берип салган»* деген сүйлөм түзүлүштөрү улам жаңы түйшүктөр менен толукталып тургандыктан, ал он биринчи эрежеге толук мисал боло алат.

Ар бир микрофон алдына чыгаарда текст окуй турган диктор болобу, же алып баруучубу сүйлөмдөгү негизги сөздү табууга биринчи иретте көңүл бурушу керек. Адатта негизги сөздүн көпчүлүгү сүйлөм акырына туура келип калган учурлар орус тилиндеги тексттерде жолугат. Аны таап, басым менен оку десе, айрым алып баруучулар өтө кыйкырган сыяктуу катуу үн менен окуп алышкан мезгилдер болот. Үндүн тонун бийик көтөрүү деген, ошол басым коюла турган сөздүн таасирдүүлүгүн үндүн кооздугу менен бөлүп көрсөтүү деген эле нерсе. Мисалы, *«Съезд народных представителей прошел вчера в Чечне. На нем были обсуждены самые острые проблемы, стоящие перед республикой. На съезде был создан представительный комитет этого горного края. Он будет решать*

самые оперативные задачи Чечни». Бул саналып өткөн мисалдарда орус тилиндеги эрежелерге таянган жыйынтык берилди. Ал эми кыргыз тилиндеги мисалдарда бул маселе башкача ыңгайда каралып калышы мүмкүн. Мисалы, *«Кечээ Чечняда эл өкүлдөрүнүн жолугушуусу болуп өттү. Анда республиканын алдында турган эң бир курч деген көйгөйлөр талкууланды. Курултайда аталган тоолуу крайдын өкүлчүлүк комитети түзүлдү. Ал Чечнянын кечиктирилгис милдеттерин аткарат»*. Ушул жогорудагы мисалдарда көрүнүп тургандай, негизги басымга ээ болгон сөздөр сүйлөмдүн акырына келбестен, анын өйдө жагына жылып калды.

Эгерде алып баруучу тексттеги биринчи сүйлөмдү эле туура эмес логикалык басым менен окуп ала турган болсо, эфирдеги маалыматтын кийинки бөлүгү радиоу-гармандар, же телекөрүүчүлөр үчүн анчалык деле кызыгууну жаратпай калышы толук мүмкүн. Анткени, тексттеги биринчи сүйлөм жөнөкөй түшүндүргөндө, ошол айтыла турган маалыматтын **жарнагы** (рекламасы) сыяктуу кабылданышы керек.

Эми валюталар курсу тууралуу дагы бир мисалдарга кайрылып көрөлү. Орус тилиндеги *«Сегодня утром курс был 17 рублей за один доллар»* деген сүйлөмдө дагы акыркы сөзгө логикалык басым жасалып жатат. Бирок, бул туура эмес болуп калат. Сүйлөмдөгү жаңы өзгөрүп турган сандык көрсөткүчтөргө басым жасалып керек. Ошондо, жогорудагы сүйлөмдү алып баруучу *«Сегодня утром курс был 17 рублей за один доллар»* деп окулушу кажет. Кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдө деле маалыматтагы цифраларга артыкчылык берилет. Айталы, *«Бүгүн эртең менен бир доллардын курсу 17 рублга чыкты»*. Бирок, кайсыл бир учурларда

эсептик көрсөткүчтөргө эмес, тескерисинче ошол цифрага жакын турган сөздөрдүн бирине логикалык басым жасалып калат. Бул адатта аба ырайы тууралуу маалыматтар окулган кезде кездешет. Мисалы, «*Эртең, 31-августта Ысык-Көлдө абанын температурасы 29 даража жылуу болот*». Бул жерде басым «жылуу» деген сөзгө коюлуп, цифрадан кийинки жерге жасалууда. Айрым бир мезгилдерде ошол эле цифранын алдындагы сөздөргө дагы басым жасалып калышы ыктымал. Айталы, *Нарындын тоо этектериндеги сууктун күчү 5 градуска чейин жетет*».

Эгерде текстте бирдей окшош фамилиялар кезигип кала турган болсо, биринчи фамилияга логикалык басым коюлганы менен, экинчи фамилиядагы фамилиянын өзүнө эмес, андагы киши ысымына басым жасалат. Мисалы, «*Рецидивист Иван Петров камакка алынды. Ал эми андан мурдараак анын атасы Василий Петров да колго түшүрүлгөн болчу*». Негизи эле тексттеги киши аттарына өзгөчө көңүл буруп, аларды так, даана окуй билүү абзел. Атасынын аттарын (отчествону) атоого келгенде да көңүл бура турган бир катар жагдайлар бар. Мисалы, *Петр Иванович, Ольга Альсання, Сергей Михалыч* деп салтанаттардын учурунда гана айтылбаса, маанилүү маектерде *Михайлович, Иванович, Александровна* деп эле так эле айтылат. Ал эми даражасы бирдей адамдардын маегинде жөн гана атасынын атынан (отчествосунан) эмес, өзүнүн гана аттарынан эле атоого туура келген жагдайлар бар. Мындан тышкары, «*коллега*» деген сөз көп колдонулат. Бирок, анын туура орду кайсы? «*Коллега*» деп бирге иштеген кесиптештерди гана атабаса, чогуу иштебеген бирок, адистик багыты бир кишилерди «*коллега*» деп атоо туура болбостугун орустардын тажрыйбалуу

адистеринин бири Борис Ляшенко өз эмгектеринде белгилеп кеткен. Бирок, ага деле карабай, кээде мамлекет башчыларынын деле «коллегалар» деген терминди арбын колдонгонугун билебиз. Демек, жогорудагы орус практиктеринин тажрыйбаларынан сабак алып, сөздү кынаптап сүйлөөдө кайсыл жерде пайдаланган туура, же туура эместигин аныктап алуу зарылчылыгына ынанабыз.

ОН ЭКИНЧИ ЭРЕЖЕ

Бишкекте өтүчү кеңешмеге элү шахтер, жыйырма сегиз станок куруучу, кырк металлург, он сегиз студент дагы башка бир катар өкүлдөр келишти. Алып баруучу бул жерде «*өкүлдөр*» деген сөздү дагы бөлүп айтты. Бул туура басымбы, же логикалык борбор туура табылбай калдыбы? Себебин чечмелей келгенде, алып баруучу ар бир кесиптин аталыштарына катар эле «*өкүлдөр*» деген сөздү кошумчалагандыгын, ал – жаңы түшүнүк катары «*кишилер*» деген мааниге ээ экендигин ырастады. Бирок, аныгында шахтер деле, *станок куруучу менен металлург жана студент* деген сөздөрдүн артында билинбегени менен «*кишилер*» деген маанинин камтылгандыгы өзүнөн-өзү белгилүү болуп турганда «*өкүлдөр*» деген сөзгө басым жасоонун кажети жок эле.

Орус тилиндеги айрым бир мисалдарга кайрылып, мырзаларга тиешелүү адистерди бир башка, айымдарга тиешелүү адистерди бир башка айткан учурларга саресеп салып көрүүнү да туура көрдүм. Мисалы: *учитель – учительница, актер – актриса, лётчик- лётчица, крановщик – крановщица, танцовщик – танцовщица, тракторист – трактористка.* Кыргыз тилинде орус тилиндегидей тектерге (роддорго) бөлүп айтуу деген

нерсе жок болгону менен, кайсыл бир учурларда жогорудагы терминдер орус тилиндеги сыяктуу «*актер-актриса, тракторист – трактористка*» деп айтылып келет. Бирок, бардык кесиптерди эле аялдарга тиешелүүсүн бир башка, эркектерге тиешелүүсүн бир бөлөк кылып бөлүп айта берүүнүн өзү туура болбой калат. Мисалы, «*врачиха*», «*дикторша*», «*токариха*», «*репортёрша*», «*доцентша*», «*конструкторша*», «*химичка*» деп эч ким айтпайт. Эфирде дагы ага жол берилбейт. Кезегинде айтылуу орус акыны Анна Ахматова да дүйнөдө «поэт» деген гана сөз бар, ал эми «поэтесса» деген термин эч жерде жок,- деп акын айымдарга карата айтылган соңку аталышка караманча каршы чыккан. Ал гана эмес, акындардын китебиндеги титулдук баракчаларына атасынын атын (отчествосун) жазууну дагы туура көрбөстүгүн билдирген. Ал акын катары Александр Пушкин деген Александр Сергеевич дегенге караганда алда канча жакын, тааныштай сезилет деп мүнөздөп, өзүн дагы Анна Андреевна эмес, жөн гана Анна Ахматова деп атоону, китептерине дагы дал ушинтип жазууну сунуш кылган.

ОН ҮЧҮНЧҮ ЭРЕЖЕ

Айрым бир сүйлөм түзүлүштөрүндө акыркы сөзгө өзгөчө түс берилген учурлар болот. Айталы, «*Биццара Бейшеналиева атындагы искусство институту менен Жусуп Баласагын атындагы улуттук университети*» деген жыйынтыкталбаган сүйлөмдө акыркы болуп аталган жогорку окуу жайынын аталышына басым жасалат. Орус тилинде деле ушул сыяктуу тартип сакталат.

ОН ТӨРТҮНЧҮ ЭРЕЖЕ

Эгерде сүйлөм ичинде бир эле сөз бир нече жолу кайталана турган болсо, анда анын акыркысына келгенде үн жогорураак чыгат. Мисалы: «*Мекенимди, өзүмдүн Мекенимди, өзгөчө сүйөм!*» Орус тилинде деле «*Я баловался, балуюсь и буду баловаться!*» деген мисалдын деле жогорудагы салыштыруулардан эч деле айырмачылыгы жок.

ОН БЕШИНЧИ ЭРЕЖЕ

Атооч сөздөр сүйлөм ичинде камтылса, алар эч качан өзгөчөлөнүп айтылбайт. Мисалы: *Тракторлор ошондой эле аларга керектүү тетиктер да даярдалды. Эртең парад болот. Ал эми бүгүн, анын алдындагы репетиция гана өтөт.*

ЛОГИКАЛЫК ТЫНЫМДАР ТУУРАЛУУ

Тексттеги маанини табууда логикалык тыным колдонулат. Мисалы, *Белгилүү болгондой, (тыным жасалат) кийинки жылы жаңы бекеттин курулушу башталат.* Ошентип, сүйлөмдүн ээсин анын баяндоочунан бөлүп көрсөтүүдө логикалык тыным ыкмасы пайдаланылат. Ал жогорудагы мисалда көрсөтүлдү. Эгерде сүйлөмдөгү энчилүү ат анын башталып жагында берилип кала турган болсо, мисалы: *Жолдошева (логикалык тыным) мектептеги алдыңкы окуучулардын бири.* Бул жерде негизги тыным адам ысмынан кийин коюлду.

Ал эми энчилүү аттын алдында сүйлөмдөгү аныктоочу сөз бөлүгү келип кала турган болсо, айталы, *Шаардык опера ырчысы Максим Виноградов бүгүн өзгөчө вокалдык формада ырдады.* Бул жерде кишинин аты аталган соң эч кандай тыным жасалган жок.

Маалымат программаларында логикалык тынымды узакка колдонуунун муктаждыгы жок. Анткени, анда кабарлар тездетилген темп менен окулат. «Психологиялык тыным» деген дагы түшүнүк бар. Бирок, ал маалыматтык жанр үчүн ашыкча талап. «Эмне?», «Эмне дегенде» деп айтылган сөз тизмектери текстте учурап кала турган болсо, ал сөздөрдүн алдында, же андан кийин логикалык тыным жасоонун зарылчылыгы жок. Аларды чогуу айтууга туура келет. Айталы, *«Мындай тетикти жасоо үчүн, аябагандай көп эмгектенүү керек».* Орус тилинде деле ушул сыяктуу. Мисалы: *«Надо приложить немало усилий, чтобы такое устройство сделать».* «Из этого документа становится ясно, что не все потеряно».

РЕЧТИН ТЕХНИКАСЫ

Атайын жогорку окуу жайларында речтин техникасын окутуунун курсу үч жылга эсептелген. Анын бүтүндөй бир семестри туура дем алууну калыпка салуу иштерине кетет. Ал эми кийинки семестр өздөштүрүлгөн дем алууну дикция менен айкалыштырууга арналат. Үндү бекемдеп, анын диапозонун кеңейтүү иштери да бир топ убакытты талап кылат. Анан барып, логикалык окуунун мыйзамдары окутула баштайт. Тажрыйба көрсөткөндөй, речтин техникасын өздөштүрөм дегендер өз алдынча машыкса дагы болот. Ал үчүн сунуш кылынган көнүгүүлөрдү өтө кунт коюу менен аткарууга туура келет. Эч качан «өзүм билемдикке» салып эксперименттик иштерге жол бербеш керек. Андан тышкары, эгерде кайсыл бир көнүгүүлөрдү жасап жаткан мезгилде сөз байламталарын жеген, тамактын өтө кургап кетиши сыяктуу жагымсыз абалдар байкала турган болсо, анда окуп жаткан тексттен кыйла жеңилерек башка текстти тандоого туура келет. Туура жасалган көнүгүүлөр бир нече жумадан кийин, же бир канча айдан кийин деле өзүнүн оң натыйжаларын бере баштайт. Орус педагогу Е.А.Юзвickaя жана анын Э.К. Груздева менен С.Н.Куцкая аттуу окуучулары менен биргелешип жазган окуу китеби речтин техникасы тууралуу эң жакшы методикаларды сунуштайт. Ушундай эле жөнөкөй тил менен жазылган С.К.Макарованын жана Санкт-Петербургдак Э.М.Чарелинин окуу колдонмолору дагы радиотеле алып баруучулар үчүн мыкты кеңешчи боло алат. Ал жерде речтик аппаратты бекемдеп, дем алуудагы, үн менен дикциядагы жана логикалык окуудагы айрым бир орун алган кемчиликтерди жоюунун багыттары ачыкталган. Эгерде

ушул адистик кеңештерге көбүрөөк көңүл буруп, андагы тажрыйбаларга каныга турган болсо анда, даярдыгы жок катардагы алып баруучулардан билимдин деңгээли жагынан кыйла айырмаланып, артыкчылыкта ээ болуу мүмкүнчүлүктөрү кеңейет.

ДЕМ АЛУУ

Дем алуу – бир гана организмдин талаптагыдай иштешин камсыздабастан, алып баруучу, дикторлордун кесиптик иштөө мөөнөттөрүнүн узарышына да кызмат кыла алат. Үндүн тембри, дикциянын мукам же мукамсыз болушу, татаал деген узун сөздөрдү окууда кыйналбоо – ушунун бардыгы туура дем алууга көз каранды. Дагы бир ирет кайталоого туура келет, туура дем алуунун өзү, кесипкөй алып баруучунун үнүн «карытпайт». Ошол эле мезгилде өпкөнү бышыктоо менен, адамдын бүтүндөй организмдин бекемдейт. Дем алуунун дагы бир канча түрлөрү бар.

АКЫРЕК АРКЫЛУУ ДЕМ АЛУУ

Эң терең эмес шартта жасалуучу дем алуунун эффективдиги аз. Дем алуунун бул түрүндө ийинди түзөө керек. Ал учурда акырек негизги моюнду кысып турушу зарыл. Бул ашыкча эркин үндүн пайда болушуна жолтоолук кылат. Көкүрөк туш болсо, үндүн көлөмүн арттыра турган резонатор боло албайт.

КӨКҮРӨК АРКЫЛУУ ДЕМ АЛУУ

Акырек аркылуу дем алууга караганда, көкүрөк аркылуу дем алуу алда канча кеңири. Өпкөнүн ылдыйкы тарабы да бирге тейленип турат. Дем алуунун аталган түрүнүн бир кемчилиги – көкүрөк клетканын тез-тез өйдө-ылдый болуп көтөрүлүп турушунда. Ал кишини тез чарчатып коёт.

ДИАФРАГМАЛЫК ДЕМ АЛУУ

Дем алуунун бул түрүн кээде кабырга аркылуу диафрагмалык дем алуу деп дагы аташат. Көпчүлүк педагогдор дем алуунун дал ушул түрүн колдонууну сунуштайт. Ошондо гана үндүн узакка жаңыланып турушу кепилденет,- дешет алар. Төш, ийин, моюн, акырек - диафрагмалык дем алууда абсолюттуу түрдө кысылууга учурабайт. Кекиртек булчуңдары кысылууга туштукпай, аба өткөрүүчү жолдор эркин болот. Ошого карап үн дагы жумшак чыгып, жай салмак менен узакка жетет. Тыбыш байламталарын айтууда үн түйүнү калтыроого кабылбайт.

Е.А.Юзвизкаянын диафрагмалык дем алууну аткарган алып баруучусу үч сааттык докладдарды окуса дагы, ичтин (курсактын) булчуңдары чарчаган менен, үн түйүндөрү кыйынчылык жаратпайт,- деп айтканы бар. Чынында эле ошондой. Диафрагмалык дем алууну кантип өздөштүрүү керек? Мындай ыраатка түшүүдө талыбас эмгек менен өжөрлүк кайрат гана керек. Кана эмесе баштадык.

Өйдө туруу керек. Сол колдун алаканы курсак туштун жогору жагына коюлат. Ал эми оң колдун алаканы төмөнкү кабырга жакты кармагандай болуш керек. Мындай абалда манжанын баш бармагы кабыргаларды арт тараптан чөңгөлдөсө, калгандары алды тараптан кармагандай болуусу керек. Ошондон кийин гана мурун менен дем алууга болот. Курсак тарап сол колдун алаканынын алдында калып, алдыга карай сунулууга (оркоюуга) тийиш. Ошондон кийин демди эки секундга чейин ичте чыгарбай кармап туруш керек да, аны ич көңдөйүнүн төмөн жагына карай тартуу зарыл. Мындай көнүгүүлөр аркылуу төмөнкү кабырга акырындык менен эки жакка ачылат. Андан соң гана

демди чыгара баштаган туура. Бул учурда оозду бир аз ачып, үн чыгарбастан, акырын жай темп менен демди чыгаруу кажет. Оозду алакан менен жаап туруу керек. Ал мезгилде алаканга жылуулук келип, ал гана эмес, билинер-билинбес нымдуулук дагы байкалат.

Адеп ич акырындык менен жыйрыла баштайт. Анан барып, демди чыгарганда төмөнкү кабырга калыбына келе баштайт. Чындап келгенде, мындай көнүгүүнү аткаруу оңойго турбайт. Бирок, жалкоолук кылбастан, туруктуу машыгууну колго алса гана туура дем алуу тартиби автоматтык түрдө (өзүнөн - өзү) калыпка түшө баштайт.

Эгерде тике турган калыпта демди туура жыйнайм деп аракет кылсаңыз, анда ал курулай эле убара болуп калат. Ошондуктан, түз диванга жатып, демди ичке чогултканда ич (курсак) бир аз көтөрүлүш керек. Ошондон кийин гана көнүгүүнүн калган бөлүгүн туруп турган абалда уланта берсе жарайт.

Эмне себептен, дем алуунун бул түрү текст окуй турган адис үчүн өзгөчө мааниге ээ? Анткени, диафрагмалык дем алуу башка дем алуунун түрлөрүнөн айырмаланып, өпкөнүн төмөн жагын аракетке келтирет. Өпкөнүн төмөнкү участогу чогултулган абанын кеңири запасы үчүн негизги «резервуар» катары кызмат кылат. Диафрагма деген терминдин түпкүлүгүндө кандай түшүнүк жатат? Жердигинде бул - ашказандын үстүнкү тарабындагы булчуңдуу жарым шарга окшоп тоголок болуп, томпоюп турган төбөсү, тагыраак айтканда купол деп да коюшат. Качан абаны ичкери карай жутканда диафрагма жылмакай тартып, өпкөнүн жогорку бөлүгү үчүн аба топтоого орун бошотот. Бул аркылуу өпкө мыкты желденип (вентиляция болуп)

тургандай болот. Ошондо гана узун фразаларды кыйналууусуз окуу мүмкүнчүлүгү бир топ кеңейет.

ЭСКЕ АЛУУЧУ ЖАГДАЙ: Абаны оп тартып жатканда мурундун таноолорун кеңири абалда кармоо керек.

Мисалы, педагог Э.М.Чарели, «Ооз аркылуу дем чогултуу – бет түзүлүшүн бузат», деп эсептейт. Анын айтымында, мындан бет түзүлүшү жагынан деформацияланып, жаак бет узунураак тартып калат. Бул гана эмес, ооз аркылуу абаны арбын жутуу да организмге абадагы зыяндуу деген заттардын массалаган бөлүгүнүн кирип кетүү коркунучун жаратат.

Дем алууда эч качан ийинди бийик көтөрбөш керек. Көкүрөк дагы кысылбоого тийиш. Акыректер кыймылсыз абалда турганда дем алуу омурталдуу эмес. Болгону ич (курсак) жана ылдыйкы кабырга гана кыймылды камсыз кылат. Күзгүнүн алдына келгенде биринчи кезекте дем алуу көнүгүүлөрүнүн туура жасалышына катуу көзөмөл салынышы парз. Ар бир көнүгүү туура аткарылды деп ынанмайынча, экинчи бир башка көнүгүүгө өтүүгө болбойт.

Качан гана туура дем чогултуп, кайра туура дем чыгара билүүгө үйрөнгөндөн кийин гана сунушталган дем алуу көнүгүүлөрүн аткарыш керек. Бул аркылуу дем алуу темпи өнүгүп, анын запасы артат. Ошол эле учурда чогултулган абанын туура, рационалдуу сарпталышына дагы шарт түзүлөт.

ТЕКСТ ОКУУ АЛДЫНДАГЫ АТКАРЫЛА ТУРГАН ШАРТТАР

1. Айрым педагогдор текст окуу алдында мурун көңдөйүн тазалап алууну сунуштайт. Адеп бир таноону маңжа менен басып туруп, анан экинчи

таноо аркылуу демди ичкери жыйнап, кайра аны чыгарганда деле ошол калыптагы процедураны улантып, таноолорду кезек-кезеги менен алмаштыруу зарыл. Ошондо да бул аракет өтө катуу эмес, жумшак, бирок ошол эле учурда жетишерлик терең жасалыш керек. Кадимки гүлдүн жыпар жыты аңкып тургандай сезим пайда болгондо гана мурун көңдөйү болушунча таза тазаланган болот.

2. Шамды он сантиметрдей алысыраак жерде күйгүзүп, аны ооз аркылуу үйлөп, анын жалынын бир аз кыймылга келтирүү керек.
3. Абаны ич көпөгөндөй абалда жыйнап, аткарып жаткан көнүгүү сизди алсыратпагандай болушу шарт. Терең дем алып жатканда дагы жай, жумшак, жыпар жытты искеп жаткандай туюлушу керек. Демди күч менен эмес акырындык менен, узакка дагы үйлөп туруп албай кайра сыртка чыгаруу зарыл.
4. Эгерде дем алуу көнүгүүлөрүн аткаруу учурунда көз тунарып, баш айлангандай сезилсе, анда машыгууну дароо токтотуу керек. Алсыздануу абалы таркаган сон, шашпай, дем алуу көнүгүүлөрүн акырындап, жай жана узакка жасаганда организмге анчейин күч келбейт. Ошентип олтуруп, организм кыйла кислородго байып калат да, баш айлануу таркап кетет.

БИРИНЧИ БАШТАЛГЫЧ КӨНҮГҮҮЛӨР

КҮНДӨР	ДЕМ АЛУУ (секунда менен)	ДЕМДИ КАРМАП ТУРУУ (секунда менен)	ДЕМДИ ЧЫГАРУУ (секунда менен)
БИРИНЧИ	3	3	3
ЭКИНЧИ	3	4	3
ҮЧҮНЧҮ	3	5	3
ТӨРТҮНЧҮ	3	5	4
БЕШИНЧИ	3	5	6
АЛТЫНЧЫ	4	5	5
ЖЕТИНЧИ	5	5	5

Ар бир дем алуу көнүгүүлөрү менен күн сайын жок эле дегенде бир жарым минут машыгып туруу жетиштүү болот. Бирок, колдон келсе, андай тартипти бир күндө он ирет кайталап туруу да ашыктык кылбайт. Экинчи күнү биринчи күнкү аткарылган көнүгүүлөрдү эки жолу кайталап, андан кийин ошол экинчи күнкү көнүгүү талаптарын 9-10 ирет кайталап койгон жакшы. Үчүнчү күнү болсо, экинчи күнкү көнүгүүлөрдү дагы эки жолудан кайталап, үчүнчү күнкү көнүгүү иштерин 9-10 мертебе аткаруу зарыл. Кийинки күндөрдөгү машыгуу иштери да ушул эле темпте улантыла берет. Мына ушул дем алуунун баштапкы көнүгүүлөрүнүн жалпы жыйынтыгы оңой аткарылып калды дегенде, негизги дем алуу ыраатына өтүү кажет. Анын эрежеси төмөндөгүдөй:

ДЕМ АЛУУНУН НЕГИЗГИ КӨНҮГҮҮЛӨРҮ

(машыгуунун бул түрүн 10 күндүк кылып эсептесе болот)

КҮНДӨР	ДЕМ АЛУУ (секунда менен)	ДЕМДИ КАРМАП ТУРУУ (секунда менен)	ДЕМДИ ЧЫГАРУУ (секунда менен)
БИРИНЧИ	5	5	6
ЭКИНЧИ	5	5	7
ҮЧҮНЧҮ	5	5	8
ТӨРТҮНЧҮ	5	5	9
БЕШИНЧИ	5	5	10
АЛТЫНЧЫ	6	5	10
ЖЕТИНЧИ	7	5	10
СЕГИЗИНЧИ	8	5	10
ТОГУЗУНЧУ	9	5	10
ОНУНЧУ	10	5	10

Көңүл бура турган дагы бир маселе, демди ичте 5 секунддан ашык кармап турууга болбойт. Ал эми дем алууну жана аны кайра сыртка бөлүп чыгарууну 10 секундга чейин узартуу ыктымалдыгы бар. Спорт ышкы-боздору болсо дем алып, кайра чыгаруунун мөөнөтүн мүмкүнчүлүгүнүн жетишинче узартып алса дагы болот. Күйүп турган шамды элестетүү керек. Анын жалынын үйлөгөндө таптакыр өчүп калбай, бүлбүлдөп тургандай түр берилет. Ага чейинки дем алуу көнүгүүлөрүн аткаруу кыйынчылык жаратпай калганда гана кийинки этаптагы дем алуу машыгууларына багыт алган туура. Алгачкы эки айда күнүнө бир жарым минуталык көнүгүүлөрдү жасап, анан бара-бара анын узактыгын

эки минутага жеткирсе болот. Ошондо да көз тумандап, жүрөктүн кагышы катуулап, баш айлануунун белгилери байкалса, жөнү жок өжөрлүккө салуунун кажети жок. Бардык нерсе акырындык менен калыпка түшөт. Ошондуктан, ден соолукка залакасы тийбегендей машыгуунун түрүн тандап алган оң болот.

ҮН

Үн – бул табиятынын канчалык ийкемдүү, же ийкемсиз болгондугуна карабастан, ыгы менен колдоно билүүнү талап кылган аспап сыяктуу. Андагы тоскоолдуктарды жеңип чыгуу талыкпас эмгекке гана муктаж. Укмуш бир угуучуларды арбап ала турган жаратылышынан уникалдуу үн болбосо дагы, туура дем алуунун жолдору аркылуу угармандарды баяндалып жаткан маалыматтын өзөгүнө карай жетелей турган мыкты чеберчилик – алып баруучу үчүн зарыл нерсе. Диктордун үнү эч качан угармандар аудиториясынын кулак кужурун албагандай болушу керек. Эгерде кайсыл бир диктордун үнү угуучулар тарабынан куштарлануу менен кабыл алына турган болсо, анын аракетинин текке кетпегени ошол. Үндүн көркөмдүгүн туя билүү – микрофон алдында иштөөгө үгүттөп, угармандардын да суроо-талаптарын сыйлоого милдеттендирет. Окулуп жаткан маалыматтын мазмуну угармандардын маанайына дал келеби, же жокпу бул жагына да маани берилиш керек. Ушундай негизги да, майда-барат да деталдарга көңүл буруу менен популярдуулукка жетүүнүн жолу ачылат.

Микрофон алдында олтуруп текст окуп жатканда оозго ашыкча шилекей толо берүү сыяктуу жагымсыз нерселер байкала турган болсо, анда алсыз үнгө кубат берип, үндүн тембрин күчтөндүрүп, катуураак чыгаруу зарыл. Дем алууну бекемдеп, анын кеңири таратылышына дагы назар таштоо керек. Буга жетишүү үчүн бери дегенде эле бир-эки жума, болбосо эки-үч ай жөн эле талап кылынат. Ансыз байкалаарлык жыйынтыкты камсыздоо кыйын деген менен, бардык нерсе адамдын аракетчилдигинде, тырышчаактыгында болот. Эч убакта халтурага салып, ишке жүрнаны мамиле жасоо жарабайт.

БИРИНЧИ КӨНҮГҮҮ

Адеп, алып баруучу текстти кыйналбай окуп кете тургандай, өз үнүнүн борборун табышы керек. Бирок, көпчүлүк учурларда ар бир алып баруучу бул ыкманы колдоно алышпайт эмес, билишпейт дагы. Ошондон улам, эфирге чыгып жаткандардын бир тобу өз үнү менен эмес, «жасалма үн» менен текст окуп жаткандай туюлат. Бул угармандардын көрөрмандардын кызыгуусун арттырбастан, эң ириде алардын иренжитүүсүн гана жаратат.

Үндүн борборун кантип табуу керек? Ал үчүн шашылбай, окуй ала турган чакан текстти тандап алып окуп баштоо керек. Ортодо бир аз тыным алып, үндүн темпин бир аз жогорку нотага көтөрүү шарт. Андан кийин кандай айырмачылыктар байкалгандыгын талдап көрсө болот. Эгер дагы деле салыштырууга сап болчу нерсе табылбаса, үндүн нотасын дагы бир жогорку тепкичтеги нотага алмаштырып көрүү керек. Ал дагы жарабаса, бир аз эс алуу керек. Ошондон кийин дароо болбосо дагы акырындык менен беш нотага чейин үндүн темпин бирде төмөндөтүп, бирде бийиктетүүгө болот. Ноталар аркылуу үндүн борбору табылган соң, анын темпин бир аз ылдыйлатып, же өйдөлөтүп алуу жеңилерээк болуп калат. Ошол калыптан жазбай сунуш кылынган көнүгүүлөр менен машыга берсе болот.

«Кыңкылдаган» сыяктуу үн менен да текст окуп, өз алдынча машыгууну эфирге чейинки аралыкта жасаса болот. Бул учурда текст окуй турган адам өзүн бүткүл тулку бою жанчылгансып, суй жыгылгандай чарчаңкы абалды элестетип, булчуңдардын бардыгы кебез сымал жумшак тартып тургандай сезүү керек. Ошондо ал өзүн эркин алып, мурун аркылуу абаны жеңил тартып ичке чогултуп, аны эки секундга чейин сыртка

чыгарбай кармай билүүсү абзел. Эки секунд өткөн соң, эриндерди билинер-билинбес жылчыктуу ачып, ичтеги жыйналган абаны үйлөп салуу керек. Дем чыгаруу мына-мына бүтөйүн деп калганда эриндерди кымтып, [М] тыбышын айткандай «кыңкылдаган» үн чыгарылат. Онтологон үн араң угулуш керек. Ооздун тушунда турган шамдын жалыны болсо термелбегендей калыбында турат. Анан барып үндүү тамгаларга өтүп, [А-О-У-Э-Ы-И] тыбыштарын айтуу зарыл. Ар бир демди чыгарган сайын ооз кымтылып турат. Онтогондой үн алгач кыска чыгып, анан барып узарат. Анын темпи салмактуу болуп, таза угулушу керек. Көнүгүүнүн бул түрү аркылуу кабыл алган абаны үнөмдүү, туура сарптоого жетишилет. Үн жумшак чыгып, кысталууга туштукпайт.

ЭКИНЧИ КӨНҮГҮҮ

«Үн толкуну» аталган көнүгүүнүн бул түрү мурун менен акырындап дем чогултуу ыкмасын үйрөтөт. Демди ичте кармап туруу да узакка созулбайт. Оозду жаап туруп, тез эле жутулган абаны сыртка сүрүп таштоо керек. Ал учурда баланы терметип, бешик ырын ырдап жаткандай үндүн майда толкундуу чыкканын байкоого болот. Ар бир үндүү тыбыш айтылганда үн 3-4 иреттен аз эмес өйдө – ылдый болуп чыгып тургансыйт.

ҮЧҮНЧҮ КӨНҮГҮҮ

Демди чогултуп, чыгарбай кармап туруп, анан барып [ДЖАНЬ-ДЗАНЬ, ДЖОНЬ-ДЗОНЬ, ДЖУН-ДЗУНЬ, ДЖЭНЬ-ДЗЭНЬ, ДЖЫНЬ-ДЗИНЬ] деген фразаларды кайталап айтуу керек. Андагы үндүү

тыбыштарды созуп айтпастан, [ДЖ, ДЗ, НЬ] деген жерлерин каткалаң тартибинде айтып [ДЖЖЖЖЖЖЖ] – [АННННННЬЬЬЬЬЬЬ], [ДЗЗЗЗЗЗЗ] – [АННННННЬ] деген фразалар угулганда туура болот. Демди чыгарып жатканда көкүрөккө алаканды басып туруу керек. Эгер мындай абалда көкүрөк клеткаларынын ичинде вибрация (термелүү), үндүн ички жаңырыгы угулса, демек көнүгүү иштеринин туура жасалгандыгынын белгиси. Ошол вибрациялык абалга жетүүгө умтулуу керек. Андай учурда тиштердин ортосунан ашыкча үн чыкпашы зарыл. Мындай машыгуулардын жыйынтыгы менен көкүрөктөн чыккан үн мукамдуулукка гана ээ болот.

Ушул жогорудагы саналып өткөн көнүгүүлөрдү аткаруунун үзүрүн ар бир машыккан адам сезгендей болуп, канааттануу алышы керек. Анан барып, үндү калыпка салуунун башка ыкмаларын да өздөштүрсө болот.

ДИКЦИЯНЫН ҮСТҮНДӨ ИШТӨӨ

Туура дем алып, туура артикуляцияны жолго салып алган соң, дикциянын үстүндө иштөө зарылчылыгы жаралат. [А-О-У-Э-Ы-И] үндүү тыбыштарын айтып, демди жай чыгарууга өтүү керек. Ал үндүн байламталарына залакасын тийгизбегендей шартта аткарылат. Моюндун булчуңдары тырышпаш керек. Ийиндин өйдө көтөрүлгөнү да туура эмес. Акырек дагы тынч абалда кармалат. Дем алып жатканда көкүрөктүн тушунун да козголбогондой болушу шарт.

Көнүгүүнү аткаруунун тартиби төмөндөгүдөй:

Бир үн толугу менен демди сыртка чыгарууга арналат.

Бир дем менен үч [А-О-У] тыбыштарын дароо айтууга туура келет. Андан соң мурун аркылуу дем алып, ал эми демди кайра чыгарып жатканда [Э-Ы-И] тыбыштары угулгандай болот.

Эми биринчи жана экинчи ыраатта айтылган үндүүлөр бириктирилип [А-О-У-Э-Ы-И] деп, бир дем менен чогуу айтылат.

Ушул жогорудагы үч шартты толук алып кете алууга көз жеткенде, демди чыгарып жаткан учурда тыбыштарды өзгөртөбүз. Алар мындай:

[ПТА-ПТО-ПТУ-ПТЭ-ПТЫ-ПТИ]

[ХТА-ХТО-ХТУ-ХТЭ-ХТЫ-ХТИ]

[КТА-КТО-КТУ-КТЭ-КТЫ-КТИ]

[Т-ТА, Т-ТО, Т-ТУ, Т-ТЭ, Т-ТЫ, Т-ТИ] ушул акыркы сапты айтып жатканда [ТЭ-ТА, ТЭ-ТО] деген тыбыштар угулбаш керек. Анын ордуна туура үндүн чыгышы менен [ТТА-ТТО-ТТУ-ТТЭ-ТТЫ-ТТИ] тыбыштарынын айтылышы камсыздалат.

[НТА-НТО-НТУ-НТЭ-НТЫ-НТИ]
[МТА-МТО-МТУ-МТЭ-МТЫ-МТИ]
[РТА-РТО-РТУ-РТЭ-РТЫ-РТИ]
[ФТА-ФТО-ФТУ-ФТЭ-ФТЫ-ФТИ]

Качан гана өйдө жакта саналып өткөн тыбыштардын жыйындысын айтуу кыйынчылык жаратпай калганда, үндү оңдоодогу тоскоолдуктар жоюлду десе болот. Ушул тыбыштардын ар бири туура, так айтылса аткарылган көнүгүүлөрдүн натыйжасы албетте, текке кетпейт.

Эми көнүгүүнүн кийинки жаңы түрүнө өтөлү. Бул ирет күзгүнүн алдына туруп, артикуляцияны туура жасап жатасызбы, же жокпу, тыбыштарды кайталап текшерип көрүңүз. Үндү катуурак чыгарып [А-О-У-Э-Ы-И] үндүү тамгаларын кайрыкка салыңыз. Анан барып чакан сөздөрдүн топтомун окуй баштаңыз.

1. *Автор, армия, аист, айсберг, астра, Африка, ампула, атлас, Австрия, акация, араб, абзац* деген сөздөрдү 5-6 жолудан окуу керек.
2. Орус тилиндеги: *обжиг, облик, облако, обморок, ода, окись, оползень, окрик, очерк, отечество, опера, общество, отчим, обои, околица, охота, огонь* деген сөздөр да 5-6 жолудан окулат.
3. *Улица, уши, уголь, удочка, ужин, утка, утро, утварь, утренник, устрица, укус, усушка, упругий, укутать* деген орус терминдерин дагы кайталоонун зарылдыгы бар.
4. *Эпос, эра, экстра, экспорт, этика, Эмма, Эльба, экспресс (ре), экзема (зе).*
5. *Рыба, быт, крыша, крыса, лыко, рык, бык, стык, тыква, пышка, глыба, отрыжка* деген

орус сөздөрүн да кайталоо менен артикуляциянын тууралыгы калыптанат.

6. *Ива, икс, индекс, импорт, бинт, гимн, плинтус, ваниль.*
7. *Юля, юбка, юмор, юнкер, Юра, люк, плюс, плюмбум.*
8. *Ясли, ярмарка, мята, тряпка.*

Үндүү тамгалар басымдуулук кылган сөздөрдү айтууга кыйла көнүгүп калган соң, үнсүз тыбыштар катышкан сөздөргө өтүү керек. Ал жерде демди жогорку басым менен жыйнап, эриндерге күч келтирүүгө туура келет. Бирок, ошол эриндердин кубатсыздыгы байкалса, [П] жана [Б] тыбыштарын көбүрөөк кайталоо менен эриндерге күч берсе болот. Эмесе, көнүгүүнү аткаруунун эрежесине көңүл бөлөлү:

1. Эриндерди жылчыгы жок жабылып тургандай сезип, анын чапталышын так ажыраткандай калыпта [П-Б], [П-В], [П-Б] тыбыштарын [ПЭ-БЭ] дебестен так жарым минутка чейин кайталап айтуу керек.
2. [ПА-ПО-ПУ-ПЭ-ПЫ-ПИ] муундарын айтып, [П] га басым жасаш керек. Андан кийин [БА-БО-БУ-БЭ-БЫ-БИ], [ПЯ-ПЁ-ПЮ-ПЕ-ПЫ-ПИ], [БЯ-БЁ-БЮ-БЕ-БЫ-БИ] деген тамга кошундулары кайталанат. Бул учурда [П] жана [Б] тыбыштарын айтканда эриндер түйрүк тартпаш керек.
3. [ПАВБА], [ПОВБО], [ПУВБУ], [ПЭВВЭ], [ПЫВ-ВЫ], [ПИВБИ], [БАППА], [БОППО], [БУППУ], [БЭППЕ], [БЫППЫ], [БИППИ] тыбыш топтомдорун биринчи муунга басым жасоо менен айтуу зарыл.

4. [Т-Д, Т-Д, Т-Д, ТЬ-ДЬ, ТЬ-ДЬ, ТЬ-ДЬ] тыбыштарын айтканда дагы [Т] жана [Д] тыбыштары угулуп туруш керек. Эгерде, [ТЭ] жана [ДЭ] деген тыбыштар угулса, анда көнүгүүнүн туура эмес аткарылып жаткандыгын билдирет.
5. [ТА-ТО-ТУ-ТЭ-ТЫ-ТИ]; [ДА-ДО-ДУ-ДЭ-ДЫ-ДИ]; [ТЯ-ТЁ-ТЮ-ТЕ-ТЫ-ТИ]; [ДЯ-ДЁ-ДЮ-ДЕ-ДЫ-ДИ] муундары бир канча жолу кайталанат.

Эскерте кетүүчү нерсе, ушул көнүгүүлөрдүн бардыгы дикциянын калыптанышына жардам берет. Андыктан ар бир тамганы так айтып машыгууларды улантуу керек. Алсыз эриндерге күч берүү үчүн жаңылмачтарды айтуу да өтө пайдалуу. Мисалы, орустардын «У быка бела губа, была тупа» жаңылмачын айтууда П жана Б тамгалары катуу чыгышы керек. Тагыраак мүнөздөгөндө чапталып тургансып элестетилген эриндер жарылууга кабылгандай болушу кажет. Ошентип барып, жаңылмачтардын тез айтылышы ыкчамдалат.

6. ТАДДА, ТОДДО, ТУДДУ, ТЭДДЭ, ТЫДДЫ, ТИДДИ, ДАТТА, ДОТТО, ДУТТУ, ДЭТТЭ, ДЫТТЫ, ДИТТИ деген тамгалардын курамын 2-3 сыйра кайталоо керек.
7. Ф-В, Ф-В, Ф-В, ФЬ-ВЬ, ФЬ-ВЬ, ФЬ-ВЬ
 ФА-ФО-ФУ-ФЭ-ФЫ-ФИ; ВА-ВО-ВУ-ВЭ-ВЫ-ВИ
 ФЯ-ФЁ-ФЮ-ФЕ-ФЫ-ФИ; ВЯ-ВЁ-ВЮ-ВЕ-ВЫ-ВИ
 ФАФФА-ФОФФО-ФУФФУ-ФЭФФЭ-ФЫФФЫ-ФИФФИ
 ФЯФФЯ-ФЁФФЁ-ФЮФФЮ-ФЕФФЕ-ФЫФФЫ-ФИФФИ
 ВЯВВЯ-ВЁВВЁ-ВЮВВЮ-ВЕВВЕ-ВЫВВЫ-ВИВВИ

Ушул жогорудагы муундарды айтууга тилди жатыктыруу зарыл. Ушундай эле схема менен [К-Г, К-Г, К-Г, КЬ-ГЬ-ГЬ] тыбыштары кайталанат. Бул көнүгүүлөр улам-улам аткарыла берип, адатка айланышы керек.

КАГГА- КОГГО – КУГГУ – КЭГГЭ – КЫГГЫ – КИГГИ

ГАККА –ГОККО – ГУККУ – ГЭККЭ – ГЫККЫ – ГИККИ

ТАДДА – ТОДДО – ТУДДУ – ТЭДДЭ – ТЫДДЫ – ТИДДИ

ДАТТА – ДОТТО – ДУТТУ – ДЭТТЭ – ДЫТТЫ – ДИТТИ

ФАВВА – ФОВВО – ФУВВУ – ФЭВВЕ – ФЫВВЫ – ФИВВИ

ВАФФА – ВОФФО – ВУФФУ – ВЭФФЭ – ВЫФФЫ – ВИФФИ

ЛАЛЛА – ЛОЛЛО – ЛУЛЛУ – ЛЭЛЛЭ – ЛЫЛЛЫ – ЛИЛЛИ

РАРРА – РОРРО – РУРРУ – РЭРРЭ – РЫРРЫ – РИРРИ

МАММА – МОММО – МУММУ – МЭММЭ – МЫМ-
МЫ – МИММИ

НАННА – НОННО – НУННУ – НЭННЭ – НЫННЫ – НИННИ

СТАЗДА – СТОЗДО – СТУЗДУ – СТЭЗДЭ – СТЫЗ-
ДЫ – СТИЗДИ

ЗДАСТА –ЗДОСТО –ЗДУСТУ –ЗДЭСТЭ – ЗДЫСТЫ – ЗДИСТИ

ШАЖЖА –ШОЖЖО – ШУЖЖУ – ШЭЖЖЭ – ШЫЖЖЫ- ШЫЖЖЫ

ЖАШША –ЖОШШО – ЖУШШУ – ЖЭШШЭ –ЖЫШШЫ- ЖИШШИ

ЧАЩЩА – ЧОЩЩО – ЧУЩЩУ – ЧЭЩЩЭ

– ЧЫЩЫ – ЧИЩИ

ХАХХА- ХОХХО – ХУХХУ – ХЭХХЭ – ХЫХХЫ
– ХИХХИ

КПТА – КПТО – КПТУ – КПТЭ – КПТЫ – КПТИ
ТКПА – ТКПО – ТКПУ – ТКПЭ – ТКПЫ – ТКПИ
ПТКА – ПТКО – ПТКУ – ПТКЭ – ПТКЫ – ПТКИ
ГБДА – ГБДО – ГБДУ – ГБДЭ – ГБДЫ – ГБДИ

Өйдө жакта келтирилген тамгалардын айкалыштарын жеңил айтып калганда, окулушу татаал болгон сөздөргө тилди таптай баштоо керек. Мисалы: *спецификалык, пессимисттик, интеллигенция, интеллектуалдуу, корреспонденция, зоологиялык, реабилитация; трансформацияланган, деталдаштырылган, публицистикалык, экзаменациондук, деморализация, демобилизация, децентрализация, компетенттүүлүк* жана башка ушул сыяктуу сөздөр.

Ал эми орус тилиндеги – *рассчитывает, исчезнувшие, взяточничество, неиссякаемый, баррикадировать, нововедение, экзальтированность, воображение, однообразие, целесообразность, соответствующими, самоотверженность, подчёркивается, выхватывается, своеобразное, участвовавшими, предшествовавшими, долженствовавшие, скомбинированные, взаимоотношения, приличествующие, неврастенические, зафиксированные, восстанавливающимися, компрометирующими, покровительствовавшие, сосредоточивающимся, денационализация*, деген сөздөрдү айтуу менен дикция өз нугун таба баштайт.

Эгерде сөздөр толугу менен дароо айтылбаса, анда сөздү муун-муунга бөлүп алган дурус. Ал эми ал бөлүктөрдүн ортосундагы тынымды өтө төмөнкү

чекте жасаганда ажырым билинбей калат. Айталы: де-муниципа -лиза-циялоо, ин-телли-генция делип, татаал сөздөр жөнөкөй ыргакка түшүп жүрүп олтурат. Бирок, буга көнүп дагы албаш керек. Мүмкүн болушунча сөздөрдү шар окуп кетүүгө көнүккөн жакшы. Качан татаал сөздөр «апа» же «ата» деп айткан сыяктуу жеңил сезилип калганда кез келген башка татаал сөздөрдүн тоскоолдугун тоготпой каласыз.

ЖАҢЫЛМАЧТАРДЫ АЙТУУДА ЖАСАЛА ТУРГАН МАШЫГУУЛАР

БИРИНЧИ КӨНҮГҮҮ

Толук дем алган соң, ортоңку регистр менен сүйлөмдөрдү адегенде жайыраак үзбөй окуш керек.

ЭКИНЧИ КӨНҮГҮҮ

Жаңылмачтын бир сабын бир дем менен окуган жакшы. Анан эки сабын бириктирип, бир демде айтуу керек. Окуу темпин ылдамдатып, үч, ал тургай төрт сапты тең, бир дем менен окуганга үйрөнүү абзел.

ҮЧҮНЧҮ КӨНҮГҮҮ

Үндүн кубаттуулугун арттырууда төрт саптан турган жаңылмачтарды тандаган ыңгайлуу. Биринчисин жай баштап, экинчи сабында үндү катуурак чыгарып, үчүнчү жана төртүнчүсүндө тепкичтүү шартта бийиктетүү зарыл. Демди саптардын ортосунда алган жакшы.

ТӨРТҮНЧҮ КӨНҮГҮҮ

Алгач акырын башталган үндүн угулушу катууланган формага өтөт. Сүйлөмдүн экинчи сабында тескерисинче, үндүн тону жогорудан ылдый карай төмөндөйт. Табигый үндүн угумдуулугуна жеткенчекти, машыгууну кайтайлай берүү ашыктык кылбайт.

БЕШИНЧИ КӨНҮГҮҮ

Жаңылмачтын бир сабын пасыраак үн менен, экинчисин катуулап, анан сөздөрдүн байламтасын жоготпой окуу талабы коюлат.

АЛТЫНЧЫ КӨНҮГҮҮ

Баштапкы сапты жай окуп, экинчисиндеги ар бир сөздү, темир бетине сүрөт чекмелеп түшүргөндөй так окуган жакшы. Кайрадан үчүнчү сапты жайыраак кылып, андан кийинки эки сап ташка тамга баскандай так кетиши кажет.

ЖЕТИНЧИ КӨНҮГҮҮ

Үндүн темпи өзгөрөт. Жаңылмачты баштаганда эле ортоңку регистр менен алынган үндү жайыраак бир нотага салыш керек. Андан соң ар бир саптын жалгашуусунда ыргакты тездик менен ылдамдатуу сунушталат.

СЕГИЗИНЧИ КӨНҮГҮҮ

Биринчи сапты төмөнкү нотада баштап, экинчисин андан бир аз бийигирээк жогорулатуу шарт. Үчүнчүсү да улам өйдөңкү нотага коюла берет. Ошондон кийин гана артты карай чегинүү жасалып, жогорку

бийиктиктеги ноталар улам төмөн карай багыт алып олтурат.

ТОГУЗУНЧУ КӨНҮГҮҮ

Саптагы ар бир куйрук улай келген кийинки сөздөр ноталардын улам бир жогорку баскычтарына умтула берет.

ОНУНЧУ КӨНҮГҮҮ

Үн эркин жана жасалмасы жок угулмайынча сөздөрдүн ирети нота ыргагындагы бийиктөөсүн улантып жүрүп олтурат. Үндү бир аз нукка салып алган соң, комплекстүү көнүгүүлөрдү жасай турган ыраатты тандап алуу зарыл. Күн сайын бирден көнүгүүнү бир канча жолу кайталаса жыйынтык жемиштүү болот. Ал үчүн диафрагманы кеңейте тургандай абанын арбын запасын топтоп, курсактын төмөн жагын бекемирээк тартып, таяныч боло тургандай үндү табуу керек. Дем алып жатканда - дагы бир ирет кайталайын, ийиндер кыймылсыз өз жайында болууга тийиш. Ичкери жыйналган абаны жөнү жок коротпой, үндү байытууга пайдалануу дурус. Ар бир сапты айтып жатканда ич (курсак) акырындап жыйрылып турат. Кабыргалардын төмөн жагы кайрылып тургандай сезилет. Саптардын акырында билинип-билинбес тыным жасалыш керек. Ар бир сөз даана угулуп тургандан тышкары, үндүү жана үнсүз тыбыштар туура артикуляцияланууга тийиш. Оозду туура ачууда эринчээктик кылуу тап – такыр жарабайт. Үндүн тонун жогорулатууда тамгалардын созулуп айтылышы да узакка жеткидей болуш керек. Ошол эле кезде үн чарчаңкы тартпоого тийиш.

ЭФИРДЕ КАНТИП СҮЙЛӨӨ КЕРЕК ЖАНА КАНТИП СҮЙЛӨБӨШ КЕРЕК?

Эфирге чыгып жатканда тексттеги саясатчылардын, жазуучулар менен актерлордун дагы башка белгилүү адамдардын фамилияларын тактоодо алардын улутуна карап, басым жасаш керек. Мисалы, немецтерде Шуман аттуу композитор болсо, ал эми француздарда Шуман деген министр болгон. Америкалыктардын көрүнүктүү адамдарынын катарында Маршалл аттуу инсан болсо, канадалыктардын белгилүү ырчысы - Луиз Маршалл. Француз Бергман, ал эми шведдердики – Бергман дагы ушул сыяктуу бир катар мисалдарды келтирүүгө болот.

Жалпылай келгенде, француздарда басым сөздүн акыркы муунундагы үндүү тамгага келет. Поляктарда болсо акыркы муундун алдындагы үндүү тыбышка басым жасалат. Испандар менен италиялыктарда дагы ошондой эле эреже бар деген менен Испаниядагы шаарлардын бири Малага деп аталып, андагы басым биринчи «а» тамгасына туура келет. Англичандарда басым биринчи муундагы үндүүгө коюлат деп, айтылганы менен ошол эле англичандардын катарындагы Шекспир деген ысымды айтканда басым акыркы үндүүгө түшүп жатат.

Чет элдик жарандардын аты-жөнүн айтканда аны орус тилине ылайыктабай, кандай жазылса, ошондой гана окуу керек болот. Болбосо, кайсыл бир музыкалык берүүлөрдүн алып баруучусу, музыкалык жогорку билимге ээ болгондугуна карабай, Россининин операсындагы каармандардын биринин атын Бартоло деп окугандын ордуна Бартала деп окуп салган. Бул эфирдеги өтө одоночулук менен кетирилген ката деп, эсептелинет. Италиялыктарда болсо аялдардын Нина,

эркектердин Нино деген ысымдары дагы учурайт. Ырчы жана киноактер Андриано Челентано аны эч убакта Андриана деп окубаш керек. Ар бир сөздү окуганда атайын эрежеге таянып окубаса, туш келди окуй салуу сабатсыздыктын гана белгисин берет. Мисалы: *инцидент* деген сөз индиндент болуп эч качан окулбайт. Ушундай эле бир катар сөздөрдүн туура жана туура эмес варианттарын мисалга келтире кетсек болот.

Сөздөрдүн туура айтылышы	Сөздөрдүн туура эмес айтылышы
<i>прецедент</i>	<i>прецендент</i>
<i>бадмингтон</i>	<i>бадминтон</i>
<i>пфеннинг</i>	<i>пфенинг</i>
<i>военачальник</i>	<i>военоначальник</i>
<i>дикобраз</i>	<i>дигообраз</i>

Сөздөрдүн туура айтылышы	Сөздөрдүн туура эмес айтылышы
<i>прокуратура</i>	<i>пркратура</i>
<i>температурасы</i>	<i>темпратурасы</i>
<i>бюджет</i>	<i>бцйжет</i>
<i>публицистикалык</i>	<i>публисистикалык</i>
<i>медицина</i>	<i>медисина</i> ж.б.

Жазылышында (е) тамгасы болгону менен айтылышыныда (э) болуп өзгөргөн сөздөр бар. Мисалы, теннис дегенде анча угумдуу болбосо, ал эми тэннес дегенде кыйла жакшы угулат. Ушундай сөздөрдүн бир канчасын атап кетели. *Дерби, дербиш, детектор, диспансер, диета, гортензия, гофре, гультен, девон, декаданс, декольте (дэ, тэ), деликатес (дэ, тэ), демпинг, демарш, демос, денди* ж.б.

Музыкалык терминдер кандай жазылса, ошондой гана өзгөрүүсүз окулуш керек. Мисалы: аллегро (аллегра эмес), флейта-пикколо (флейта –пикала эмес), лен-то (лента эмес), состенуто (тэ) (ал эми состенута эмес), Шопен (Шапен эмес), Лионкавала эмес – Леонковалло.

Текстте сан атоочтор кезигип кала турган болсо тааал цифраларды окуунун дагы ыңгайын таап, сандык эсептердин тез - тез кайталана беришине жол бербей, мисалы, *30 минут* дегенди *жарым саат* деген сыяктуу сөздөр менен алмаштырса, угуучулар үчүн тажатма болбойт.

АДАБИЯТТАР:

А.А. Гужанова, Л.М. Кацева «Красноречие», Бишкек – 2009.

Г. Дулатова «Кыргыз театрынын сахналык кеби», Бишкек – 2004.

К.С.Станиславский «Собрание сочинений», тт.1-9, М.,1954.

Л.Н. Горюнова «Художественно-выразительные средства экрана»

часть 1. Москва – 2000.

Л.Н.Горюнова «Художественно– выразительные средства экрана» часть 2. Москва – 2000.

«Что такое хорошо и что такое плохо» советы Терри Дойла

Валентина Леонтьева «Объяснение в любви» книга народной артистки СССР, диктора Центрального телевидения. М., 1986.

Р.Алыбаева «Көгүлтүр экранга 50 жыл» Бишкек – 2008.

Т.К.Джаманбаева «Телевидение – менин өмүрүм» Бишкек – 2009.

Б. Лященко «Как надо говорить в эфире» Москва – 1999.

Б. Лященко « Как не надо говорить в эфире» Москва – 2000.

К. Иманалиев «Кыргыз үнү, Кыргыз радиосу» Кыргыз радиосуна 80-жыл, Бишкек – 2011.

С. Абдыраев « Өчпөгөн жылдыз» Бишкек – 2008.

Т. Марченко, А. Юровский «Телевидение вчера, сегодня, завтра» Москва - 2009.

МАЗМУНУ

ГҒ		
ҒҒ	Кириш сөз. Эфир залкарынын сабагы	3
ТС	Алып баруучунун ролу жана функциясы	7
П	Маалымат программаларды алып баруудагы өзгөчөлүк	17
	Көңүл ачуу программаларын алып баруудагы өзгөчөлүк	33
ТА	Түз эфир учурунда ар кандай кырдаалдан чыгуунун жолдору, эфирге бөлүнгөн убакытты туура бөлүштүрө билүү.	63
ЭС	Алып баруучунун аудитория менен иштей билүүсү, көрөрмандар, угармандар менен болгон байланышы	74
МІ	Көрсөтүүнү тартууда, уктурууну жазууда, алып баруучунун ролу жана орду	79
ТУ	Практикалык сабактар (Жаңылмачтар)	122
МҒ	Маалыматтарды окуурдун алдындагы даярдыктар боюнча бир нече кеңеш	129
	Логикалык борборлор	132
	Речтин техникасы	145
	Дем алуу, үн	147
	Дикциянын үстүндө иштөө	159
	Эфирде кантип сүйлөө керек?	168
	Адабияттар	171

ДЖАМАНБАЕВА ТАМАРА КУСЕЙНОВНА

"ТЕЛЕРАДИО АЛЫП БАРУУЧУНУН ЧЕБЕРЧИЛИГИ"

Окуу куралы

Редактору Н. Акматбекова

Компьютердик калыптоочу Т. Жанызаков

Форматы 60x84¹/₁₆. Көлөмү 10,75 б.т.

Нускасы 300 даана. Заказ № 65.

Бишкек шаары, "Улуу тоолор" басмасы,
Ю. Абдрахманов көчөсү, 170 а. Тел: 62-02-13

Советское радио и телевидение

осквв + 1964

